

特别说明

此资料来自豆丁网(<http://www.docin.com/>)

您现在所看到的文档是使用**下载器**所生成的文档

此文档的原件位于

<http://www.docin.com/p-109570060.html>

感谢您的支持

抱米花

<http://blog.sina.com.cn/lotusbaob>

نوبېلىنىڭ ۋەتەنىدىن تارىم ئويمانلىقىغا بىر يەرگە

— شۋېتسىيە بىلەن مەركىزىي ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت ئالاقىلىرى ھەمدە شۋېتسىيىدىكى
ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ تەرەققىيات تارىخى ھەققىدە ئومۇمىي بايان

ئەسەت سۇلايمان*

قىسقىچە مەزمۇنى: شۋېتسىيە شىمالىي ياۋروپادىكى قەدىمىي دۆلەت. XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ شۋېتسىيىنىڭ شىنجاڭ بىلەن بولغان مەدەنىيەت ئالاقىلىرى باشلانغان. XX ئەسىردە شۋېتسىيىنىڭ ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىدا مول نەتىجىلەر ۋەجۇدقا كەلدى. بۇ ماقالىدە، ئاپتور ئۆزىنىڭ شۋېتسىيىدىكى بىر يىللىق تەتقىقاتى جەريانىدا كۆرگەن ۋە توپلىغان ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن، شۋېتسىيىدە ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تارىخى ئارقا كۆرۈنۈشى، ئۇنىڭ قىسقىچە تەرەققىيات تارىخى ھەمدە نۆۋەتتىكى تەتقىقات ئەھۋاللىرى ھەققىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە شۋېتسىيە ئارخىپلىرى ۋە مۇزېيلىرىدا ساقلىنىۋاتقان ئۇيغۇرلارغا دائىر تۈرلۈك ۋەسىقە - ھۆججەتلەر ھەققىدە ئۇچۇر بېرىدۇ.

摘要: 本文以宏观描述和个案研究相结合的方法,比较全面的评述瑞典维吾尔学的形成、发展历程和目前的最新状况。与此同时,给读者提供目前瑞典各个博物馆、档案馆和其它研究机构所收藏的近代维吾尔文文献的信息。

Abstract: This paper will discuss the historical and cultural relations between Sweden in northern Europe and Xinjiang in Chinese Central Asia from the early 18th century to the end of the 20th century. It also provides a brief description to the formation, development and contemporary situation of the Uyghur studies in Sweden. At the same time, this paper also intend to demonstrate the Uyghur manuscripts and other materials which were preserving in several Swedish archives and libraries.

شۋېتلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ دەسلەپكى مەدەنىيەت ئالاقىلىرى ۋە شۋېتسىيىنىڭ
مەركىزىي ئاسىيا ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرىنىڭ باشلىنىشى

مەشھۇر دېپلومات، دۇنياغا داڭلىق تۈركولوگ ئوتتۇرىسىدىكى تارىخىي مۇناسىۋەت ئۈستىدە توختىلىپ
گۈننار يارىڭ شۋېتسىيىلىكلەر بىلەن ئۇيغۇرلار مۇنداق دېگەن ئىدى: «شىمالىي ياۋروپادىكى بىر كىچىك

* ئەسەت سۇلايمان: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ دوتسېنتى، دوكتور. 830046

دۆلەت بىلەن جۇڭگونىڭ يىراق غەربىي قىسمىدىكى ئۇزاققىچە بېكىك ھالەتتە تۇرغان ئەڭ چوڭ ئاپتونوم رايونى ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى يېقىن مۇناسىۋەتلەرنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقى كىشىلەرنى تەئەججۇپلەندۈرۈشى مۇمكىن. ۋەھالەنكى، بۇ بىر تارىخىي رېئاللىق، بۇ خىل مۇناسىۋەتلەر ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلۇشتىن خېلى مەزگىللەر ئىلگىرىلا باشلانغان»^①.

ياۋروپادا XVIII ئەسىردىن بۇيان يېزىلغان ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر بەزى كىتابلاردا شۋېتسىيە بىلەن تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمىي شەھەر قەشقەر ئوتتۇرىسىدا بىر خىل رىۋايەت تۈسىنى ئالغان سىرلىق مۇناسىۋەتنىڭ مەۋجۇتلۇقى ھەققىدە خاتىرىلەر ئۇچرايدۇ. بۇ خاتىرىلەرنىڭ قانچىلىك ئىلمىي ئاساسى بارلىقىغا تېخى ھېچكىم ئېنىق بىر نەرسە دېيەلمىگەن، لېكىن بىزنىڭ دىققىتىمىزنى تارتىدۇ، ئەلۋەتتە. 1710 - يىلى فرانسىيە شەرقشۇناسى پېتىس دېلا كروكس (Petis dela Croix) «چىڭگىزخاننىڭ تارىخى» ناملىق ئەسىرىنى ئېلان قىلىدۇ. 1772 - يىلى مەزكۇر ئەسەرنىڭ ئىنگىلىزچە تەرجىمىسى نەشر قىلىنىدۇ. كىتابتا كروكس ماركو - پولونىڭ ئۆز دەۋرىدە قەشقەرنى زىيارەت قىلغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ ھەمدە كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان مۇنداق بىر يەكۈننى ئوتتۇرىغا قويىدۇ: «شۋېتلارنىڭ ئەجدادلىرى يىراق مەركىزىي ئاسىيادىكى قەشقەرىيىدىن كەلگەن»^②. مايور تود XIX ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى ھىندىستاندىكى راجىستانلىقلار ھەققىدە بىر كىتاب نەشر قىلغان. ئۇ بۇ كىتابىدا قەدىمكى سىكاندېنوۋىيىلىكلەر بىلەن راجىستاننىڭ تارىخىي مۇناسىۋەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى شەرھىلىگەن. لېكىن سىرھېنرى يۇل (Sir Henry Yule) ئۆزىنىڭ بۇ ھەقتىكى ماقالىسىدە يۇقىرىقى قاراشلارغا رەددىيە بېرىپ، قەشقەرنى شۋېتلارنىڭ قەدىمكى يۇرتى دېيىش ئەمەلىيەتتە «جۈيلىگەنلىك» دېگەن^③. بىز ئەگەر فرانسۇز ئالىمى كروكسنىڭ «چىڭگىزخاننىڭ تارىخى» ھەققىدىكى كىتابىنى يەنىمۇ ئىچكىرىلەپ كۆرۈپ چىقساق، كىتابتىكى ئىزاھاتلاردىن يۇقىرىقى قاراشنىڭ ئەمەلىيەتتە شۋېتسىيە شەرقشۇناسى يوهان گابرىل سپارۋېنفلد (Johan Gabriel Sparwenfeldt) تىن كەلگەنلىكىنى بايقايمىز. كروكسنىڭ خاتىرىسىگە قارىغاندا، ئۇ 1691 - يىلى پارىژدا سپارۋېنفلد بىلەن يۈز كۆرۈشكەن. دەل مۇشۇ كىشى ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ شۋېتسىيەنىڭ بىر قەدىمكى تارىخنامىسىنى ئوقۇغانلىقى، ئۇنىڭدا يىراق قەدىمكى زاماندا مەركىزىي ئاسىيادا گوتلار دەپ ئاتالغان بىر قوۋمنىڭ قەشقەردىن يولغا چىقىپ، ئۆزلىرىنىڭ قەھرىمانى ئودېن (Oden) نىڭ باشچىلىقىدا ئەڭ ئاخىرى

سىكاندېنوۋىيە يېرىم ئارىلىغا يېتىپ بارغانلىقى بايان قىلىنغانلىقىنى سۆزلەپ بەرگەن. سپارۋېنفلد يەنە سىكاندېنوۋىيىلىكلەرنىڭ ئىلاھىي قەھرىمانى ئودېننىڭ شەرقتىكى تۈركلەر يۇرتىدىن كەلگەنلىكى، يۇنان رىۋايەتلىرىدىكى ترويا شەھرىنىڭمۇ تۈركلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالغان. 1764 - يىلىغا بارغاندا شۋېتسىيەنىڭ لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى پروفېسسور سۋېن لاگېربرىك (Sven Lagerbring) بىر پارچە ماقالە ئېلان قىلىپ، شۋېت تىلىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىرى بىلەن مەلۇم باغلىنىشقا ئىگە ئىكەنلىكىنى، يەنى سىكاندېنوۋىيە رىۋايەتلىرىدىكى ئىلاھىي قەھرىمان ئودېننىڭ ئاسىيادىن ئۆزى بىلەن بىللە تۈركىي تىللىرىنىڭ بىر قىسمى قەدىمىي سۆزلىرىنى ئېلىپ كەلگەنلىكىنى، بۇ سۆزلەرنىڭ كېيىنكى دەۋرلەردە سىكاندېنوۋىيە تىللىرىنىڭ شەكىللىنىشىدە مەلۇم تەسىرى بارلىقىنى بايان قىلغان^④.

ياۋروپانىڭ يېقىنقى زامان تارىخىي خاتىرىلىرىدە ئۇچرايدىغان يۇقىرىقى كۆزقاراشلار كېيىنچە ئىلىم ساھەسىدە بىر مەزگىل تالاش - تارتىش قىلىنىپ، تەدرىجىي پەسكويغا چۈشۈپ قالغان. گۈننار يارىڭمۇ بۇ ھەقتە توختىلىپ، «بىز قەدىمكى سىكاندېنوۋىيەنىڭ ئېپوسلار دەۋرىدە تىلغا ئېلىنغان شۋېتسىيە بىلەن مەركىزىي ئاسىيانىڭ زىچ مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى رىۋايەتلىرى قاينىمىدىن ئويغىنىپ، رېئاللىققا قايتىپ كەلگىنىمىزدە، شۋېتسىيە بىلەن مەركىزىي ئاسىيانىڭ رېئال تارىخىي مۇناسىۋەتلىرىنىڭ شۋېتسىيە يېقىنقى زامان تارىخىدىكى ئەڭ ئاپەتلىك يىللاردا باشلانغانلىقىنى كۆرىمىز» دەيدۇ^⑤.

دەرۋەقە، شۋېتسىيىلىكلەر بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدا XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپلا رېئال تارىخىي مۇناسىۋەتلەر باشلانغان. 1709 - يىلى شۋېتسىيە پادىشاھى چارلېس XII نىڭ ئارمىيىسى پولاتاۋا ئۇرۇشىدا روسىيە ئارمىيىسى تەرىپىدىن قاتتىق مەغلۇب بولىدۇ. ئۇرۇشتا 14 مىڭدىن ئارتۇق شۋېتسىيە ئوفىتسېر - ئەسكەرلىرى روسىيىلىكلەر تەرىپىدىن ئەسرگە ئېلىنىدۇ. ئۇرۇشتىن كېيىن ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى روسىيەنىڭ يېڭىدىن ئېچىلىۋاتقان سىبىرىيە رايونىغا سۈرگۈن قىلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىر قىسىملىرى روسىيە ئارمىيىسىگە قاتنىشىپ، چېگرا رايونلاردا ھەربىي خىزمەت ئۆتىدۇ. يەنە ئاز بىر قىسىم شۋېت ئوفىتسېرلىرى رۇسلار تەرىپىدىن تەشكىللەنگەن ئېكىسپېدىتسىيە ئۆمىكىگە قاتنىشىپ، ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى

جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا قۇم ئالتۇن كانى تاپقىلى
ئەۋەتىلىدۇ.

ۋەھالەنكى، بۇ ئېكسپېدىتسىيە ئۆمىكى ئۆز دەۋرىدە
شىمالىي شىنجاڭغا پاراكەندىچىلىك سېلىۋاتقان جۇڭغار
قالماقلىرى تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنىدۇ. قالماقلار
ئۇلارنى ئىلى ۋادىسىدىكى ئۆزلىرىنىڭ مەركىزىي قارار
گاھىغا ئېلىپ بارىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئىلگىرى
شۋېتسىيە ئارمىيىسىدە توپچى قىسىملارنىڭ
قوماندانى بولغان مايور يوهان گۇستاف رېنات
(Johan Gustaf Renat, 1744—1682) مۇ بار بولۇپ،
ئۇ رۇسلارنىڭ بۇ قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىگە
باش تېخنىك بولۇپ كەلگەنىدى. جۇڭغار قالماقلىرى
تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنغانلارنىڭ ئىچىدە يەنە
رېناتنىڭ ئايالى بىرگىتتا شېرزېنفلد
(Brigitta Scherzenfeldt, 1735—1684) مۇ بار ئىدى.
تۇتقۇنلار ئىلىدىكى جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ باش
قارارگاھىغا ئېلىپ بېرىلغاندىن كېيىن، مايور رېنات ۋە
ئۇنىڭ ئايالى ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي ھەمدە تېخنىكا
جەھەتتىكى قابىلىيىتى سەۋەبىدىن، قالماق خانىنىڭ
ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىشىگە ئېرىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ
ئۇلارنىڭ ئىلىدىكى ئۇزاققا سوزۇلغان يېڭى تۇتقۇنلۇق
ھاياتى باشلىنىدۇ. رېناتنىڭ ئايالى بىرگىتتا خانىم
توقۇمچىلىق ۋە تىكىمچىلىك جەھەتتىكى ئۈستى ماھارىتى
بىلەن قالماق خانىنىڭ قارارگاھىدىكى خاتۇن ۋە
مەلىكلەرنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولىدۇ. بىرگىتتا
خانىم كېيىنچە قالماق شاھزادىسىنىڭ يەركەن بېگىنىڭ
قىزى بىلەن بولىدىغان تويىنى كۆچۈرۈپ كېلىش
ۋەزىپىسىگە تەيىنلىنىپ، ئىلىدىن يەركەنگە بارىدۇ. بۇ
1720 - يىللاردىكى ۋەقە بولۇپ، بىرگىتتا خانىم تارىم
ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ
يۇرتىنى زىيارەت قىلغان تۇنجى ياۋروپالىق (جۈملىدىن
شۋېتسىيىلىك) ئايال ھېسابلىنىدۇ⑥.

رېنات ۋە ئۇنىڭ ئايالى بىرگىتتا ئىلىدىكى 17 يىللىق
تۇتقۇنلۇق ھاياتىدىن كېيىن، يەنى 1733 - يىلى
شۋېتسىيىگە قايتىش پۇرسىتىگە ئېرىشىدۇ. قايتىش
سەپىرىدە ئۇلار قالماق خانىنىڭ رۇخسىتى بىلەن خوتەندىن
يىپەك توقۇيالايدىغان ئون نەچچە ئۇيغۇر خىزمەتكارنى
ئۆزلىرى بىلەن بىللە شۋېتسىيىگە ئېلىپ قايتىدۇ.
ئەپسۇسكى، يولدا ئۇلار يەنە رۇسلارنىڭ تۇتقۇن قىلىشىغا
ئۇچراپ، روسىيىدە يەنە بىرقانچە يىل تۇرۇپ قالىدۇ.
ئۇزۇن ۋە جاپالىق قايتىش سەپىرىدە بۇ خىزمەتكارلارنىڭ
كۆپ قىسمى كېسەل بولۇپ ئۆلۈپ كېتىدۇ. 1737 -
يىلى ئۇلار ئاخىرى ھايات قالغان ئۈچ نەپەر خىزمەتكار

قىزنى ئېلىپ ستوكھولمغا يېتىپ بارىدۇ. ئۆز دەۋرىدىكى
شۋېتسىيە تارىخى ماتېرىياللىرىدا بۇ ئۈچ نەپەر ئۇيغۇر
قىز Cottonske Esclavar دەپ خاتىرىلەنگەن بولۇپ،
گۇننار يارىلىڭ بۇنى «خوتەنلىك دېدەك قىزلار» دەپ
ئىزاھلايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئۈچ قىزنىڭ ئىسىملىرى
ساپ ئۇيغۇرچە بولۇپ، شۋېتچە ئارخىپلاردا «ئالتۇنقىز»
(Altun)، «يامانقىز» (Yamankiz) ۋە «سارەم»
(Sara) دەپ خاتىرىگە ئېلىنغان. ئۇلار ستوكھولمغا
ئېلىپ بېرىلىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا چېركاۋدا يۇيۇندۇرۇش
مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈپ، ھەممىسىگە شۋېتچە ئىسىم
قويۇلغان. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، ئۇلارنىڭ كېيىنكى
ھاياتى ھەققىدە شۋېت ئارخىپلىرىدا ھېچقانداق مەلۇماتلار
قالدۇرۇلمىغان⑦. نېمىلا بولمىسۇن، بۇ ئۈچ نەپەر قىز
شۋېتسىيىگە يېتىپ بارغان تۇنجى ئۇيغۇرلار
ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭدىن 250 يىللار ئۆتكەندىن كېيىن،
ئاندىن بىر تۈركۈم ئۇيغۇر كۆچمەنلەر ۋە ئوقۇغۇچىلار
شىمالىي ياۋروپادىكى بۇ دۆلەتتە پەيدا بولۇشقا
باشلىدى⑧.

تېخىمۇ مۇھىمى شۇكى، مايور رېنات قايتىشىدا
ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ تۇنجى خەرىتىسىنى ئۆزى بىلەن
بىللە شۋېتسىيىگە ئېلىپ كەلگەنلىكى مەلۇم. ھازىر بۇ
خەرىتە ئۇپسالا ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىدا
ساقلىنىۋاتىدۇ. بۇ خەرىتە ھازىرغا قەدەر مۇھىم قىممەتكە
ئىگە بولۇپ، شۋېتسىيىلىكلەر ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى
پۈتكۈل ياۋروپالىقلارغا نىسبەتەنمۇ مەركىزىي ئاسىيا
ھەققىدە ئېرىشكەن ئەڭ دەسلەپكى خەرىتىلەرنىڭ بىرى
ھېسابلىنىدىكەن.

يەنە بىر شۋېتسىيىلىك ئۇرۇش ئەسىرىنىڭ بۇ
ھەقتىكى ئىزدىنىشىمۇ بىزنىڭ دىققىتىمىزنى تارتىدۇ. بۇ
كىشىنىڭ ئىسمى فىلىپ يوهان فون سترالىنبېرگ
(Filip Johan von Strahlenberg) بولۇپ، ئۇمۇرۇسدا
يىللىكلەر تەرىپىدىن سىبېرىيىگە سۈرگۈن قىلىنىدۇ.
سۈرگۈنلۈك ھاياتى داۋامىدا ئۇ ئۆزىنىڭ كۆپ قىسىم
ۋاقتىنى جۇغراپىيە ۋە مىللەتشۇناسلىق تەتقىقاتلىرىغا
سەرپ قىلىدۇ. 1730 - يىلى ستوكھولمدا ئۇنىڭ بىر
گېرمانىيىلىك جۇغراپىيەشۇناس بىلەن بىللە ئىشلىگەن
«سىبېرىيە قامۇسى» نەشر قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدا شىمالىي
ئاسىيانىڭ تەپسىلىي خەرىتىسى قوشۇمچە قىلىنغان
بولۇپ، شىنجاڭنىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرىمۇ بۇ
خەرىتىگە كىرگۈزۈلگەنىدى⑨.

شۇنىڭدىن كېيىن خېلى ئۇزاق زامانلارغىچە
شۋېتسىيە بىلەن مەركىزىي ئاسىيا ئوتتۇرىسىدىكى
مۇناسىۋەتلەر ئۈزۈلۈپ قالىدۇ. ئارىدىن 150 يىل ۋاقىت
ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى XIX ئەسىرنىڭ ئەڭ ئاخىرىدىكى
چارىكىگە بارغاندا بۇ خىل جىمجىتلىق ئاخىرى بۇزۇپ
تاشلىنىدۇ.

شۋېتسىيەنىڭ تارىم ۋادىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ كۈچىيىشى ھەمدە شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى پائالىيەتلىرى

سۋېن ھېدىن 1890 — 1891 - يىللىرى قەشقەرگە تۇنجى قېتىم يېتىپ بېرىپ، تارىم ئويمانلىقى ۋە تەكلىماكان قۇملۇقىدا ئېكسپېدىتسىيە قىلىشنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچقاندىن كېيىن، ئىككىنچى يىلى يەنى 1892 - يىلى ئەتىيازدا شۋېتسىيەدىن تارقىتىش جەمئىيىتىنىڭ ئىراندا تۇرۇشلۇق بىر كىچىك ئۆمىكى قەشقەرگە يېتىپ كېلىدۇ. ئۇلار دۇنيانىڭ نەزەرىدىن يىراققا قالغان بۇ پىنھان ماكاندا خرىستىئان دىنىنى تارقىتىشنىڭ يېڭى كۈتەرتىپىنى ئاچماقچى بولىدۇ.

1891 - يىلى دېكابرىدا شۋېتسىيە دىنىي جەمئىيىتىنىڭ كافكازدىكى تىغلىس شەھىرىدە تۇرۇشلۇق مىسسىئونېرى ن. ف. ھۆيجېر (N. F. Höijer) بىرقانچە كىشىنىڭ ھەمراھلىقىدا قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. ئۇنىڭ مەقسىتى — قەشقەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرى رايونىدا خرىستىئان دىنىنى تارقىتىشنىڭ يېڭى ماكانىنى ئېچىش ئىدى. ھۆيجېر بىلەن بىللە سەپەرگە ئاتلانغانلارنىڭ ئىچىدە يوهاننېس ئاۋېتارانىئان (Johannes Avetaranian) ئىسىملىك تۈرك قان تىپىدىن بولغان بىر كىشى ۋە تىغلىسلىق ئىككى نەپەر ئەرمېنىيلىك بار ئىدى. ئۇلار 1892 - يىلى يانۋاردا قەشقەرگە يېتىپ كېلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا قەشقەر تېخى ياۋروپالىقلار كەمدىن - كەم بارىدىغان ئوتتۇرا ئەسىر مۇھىتىدىكى بېكىك جاي ئىدى. ھۆيجېر قەشقەردە ئاران بىرقانچە كۈنلا تۇرىدۇ. ئۇ بۇ جاينىڭ ئەھۋالىنى بىر قۇر كۆزەتكەندىن كېيىن، ئەرمېنىيلىك ھەمراھلىرى بىلەن بىللە تىغلىسقا قايتىدۇ. ئاۋېتارانىئان ئۆزى يالغۇز قەشقەردە قېلىپ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا خرىستىئان دىنىنى تارقىتىش ئىشىنى باشلايدۇ.

يوهاننېس ئاۋېتارانىئان ئەسلىدە تۈركىيىنىڭ ئەرزۇرۇم دېگەن يېرىدە بىر تۈرك مۇسۇلمان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان كىشى بولۇپ، ئەسلى ئىسمى مۇھەممەد شۈكرى ئىكەن. ئۇ ياشلىق مەزگىلىدە تۈركىيە ئارمىيىسى تەۋەسىدە روسىيە بىلەن ئېلىپ بېرىلغان كافكاز ئۇرۇشىغا قاتنىشىدۇ. ئۇرۇشتا روسىيە ئارمىيىسى تەرىپىدىن ئەسىرگە چۈشكەندىن كېيىن، تۈرمىدە خرىستىئان دىنىغا كىرىدۇ. تۈرمىدىن چىققاندىن كېيىن، تىغلىستا شۋېت مىسسىئونېرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ھۆيجېر دېگەن پوپ بىلەن دوست بولىدۇ. 1886 - يىلى ھۆيجېرنىڭ تەۋسىيىسى بىلەن شۋېتسىيىگە بېرىپ كرىستىئان شەھىرىدىكى خرىستىئان دىنىي مەكتىپىدە تەربىيىلىنىدۇ. 1891 - يىلى دېكابرىدا ھۆيجېر قەشقەرگە بېرىش سەپىرىدە ئۇنى ئۆزىنىڭ ياردەمچىسى سۈپىتىدە تاللىۋالىدۇ.

شۋېتلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ يېقىنقى زاماندىكى رەسمىي ئۇچرىشىشى ھەمدە شۋېتسىيەنىڭ شىنجاڭ ھەققىدىكى تەتقىقاتلىرى مەشھۇر ئېكسپېدىتسىيىچى، جۇغراپىيىشۇناس سۋېن ھېدىن (1865 — 1952) دىن باشلىنىدۇ. ئۇ 1891 - يىلى قەشقەرنى تۇنجى قېتىم زىيارەت قىلىدۇ. شۇندىن كېيىن ئۇنىڭ تارىم ئويمانلىقى بىلەن بولغان ئۇزاق مۇددەتلىك مۇناسىۋىتى باشلىنىدۇ. 1890 - يىلىدىن 1935 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا سۋېن ھېدىن ئالتە قېتىملىق چوڭ تىپتىكى ئېكسپېدىتسىيە پائالىيىتىنى ئېلىپ بارىدۇ. ھەر قېتىملىق سەپەردە ئۇ ئوخشاشمىغان يوللاردىن ئوتتۇرا ئاسىياغا، بولۇپمۇ تەكلىماكان چۆلى، لوپنور كۆلى ۋە تىبەت ئېگىزلىكىگە يۈرۈش قىلىدۇ. بۇ ئېكسپېدىتسىيىلەر جەريانىدا يەرلىك ئۇيغۇر يول باشلىغۇچىلار ۋە «ئۇن - تىنسز ياردەم بەرگۈچىلەر» مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن ئۆردەك، سادىق قاتارلىق يەرلىك يول باشلىغۇچىلارنى سۋېن ھېدىن ئۆزىنىڭ كېيىنكى خاتىرىلىرىدە كۆپ قېتىم تىلغا ئالىدۇ. سۋېن ھېدىن ئۆزىنىڭ ئۇزاق مەزگىللىك ئېكسپېدىتسىيە ھاياتىدا تارىم ئويمانلىقىدىن زور مىقداردىكى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنى توپلاپ شۋېتسىيىگە ئېلىپ كېتىدۇ. بولۇپمۇ ئۇنىڭ كروران قەدىمكى شەھىرىنى بايقىشى ياۋروپا ئىلىم ساھەسىدە زور زىلزىلە پەيدا قىلىدۇ.

سۋېن ھېدىننىڭ مەركىزىي ئاسىياغا قىلغان ئۇزاق مۇددەتلىك ئېكسپېدىتسىيىسى ھەمدە شۋېتسىيىگە قايتقاندىن كېيىن ئېلان قىلغان زور ھەجىملىك ئىلمىي ئەمگەكلىرى شىمالىي ياۋروپانىڭ ئاسىيانىڭ مەركىزىي قىسمىدىكى بۇ بېكىك رايونغا بولغان تونۇش-ئىشى چوڭقۇرلاشتۇردى. سۋېن ھېدىن بىسىر ئارخېئولوگ، جۇغراپىيىشۇناس بولۇپلا قالماستىن، يەنە ماھىر يازغۇچى ۋە تىلشۇناس ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ تۈركىي تىللىرىنى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر تىلىنى ياخشى بىلىشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن يەرلىك ئۇيغۇرلارنىڭ، جۈملىدىن يول باشلىغۇچىلارنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغانىدى. سۋېن ھېدىننىڭ شىنجاڭدىن ئېلىپ كەتكەن زور مىقداردىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلىرى ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى كېيىنچە ستوكھولمىدىكى سۋېن ھېدىن شەخسىي مۇزېيى ۋە ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن قۇرۇلغان سۋېن ھېدىن فوندى جەمئىيىتىنىڭ مۇھىم بايلىقلىرى بولۇپ قالدى. كىشىلەر بۇ مەشھۇر ئېكسپېدىتسىيە-چىنىڭ ئالەمشۇمۇل نەتىجىلىرىنى ئەسلىگەندە ئۇنىڭ سىماسىنى تارىم ئويمانلىقى بىلەن بىللە تەسەۋۋۇر قىلىدىغان بولدى.

ئاۋېتارانتىن قەشقەردە ئۆزىنىڭ ئانا تىلى بولغان تۈرك تىلىنى ياخشى بىلىشتەك ئەۋزەللىكىگە تايىنىپ، ناھايىتى تېزلا ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىۋالدى. ئاندىن ئىگە - چاقىسىز يېتىم بالىلاردىن بىرقانچىنى ئۆزىگە قارىتىپ، ئۇلارغا خرىستىئان دىنىنى تەشۋىق قىلىشقا باشلايدۇ. ئەمما قەشقەرگە ئوخشاش ئىسلام دىنى مۇھىتى ناھايىتى كۈچلۈك بولغان بۇ جايدا ئۇ ھېچقانچە ئەمەلىي ئۈنۈمگە ئېرىشەلمەيدۇ. شۇڭا شۋېت مىسسىئونېرلىرى رەسمىي قەشقەرگە يېتىپ كەلگىچە بولغان ئىككى يېرىم يىل جەريانىدا ئۇ ئاساسىي كۈچىنى «ئىنجىل» نىڭ ئايرىم قىسىملىرىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىش ئىشىغا قارىتىدۇ ⑪.

ھۆججەتنىڭ قەشقەر ھەققىدىكى دوكلاتى ستوكھولمىدىكى شۋېتسىيە باش دىنىي جەمئىيىتىنىڭ دىققىتىنى قوزغايدۇ. 1893 - يىلى شۋېتسىيە دىنىي جەمئىيىتى ستوكھولمىدە ئېچىلغان ئومۇمىي يىغىنىدا قەشقەرنى مەركەز قىلغان ھالدا جەنۇبىي شىنجاڭدا يېڭى دىن تارقىتىش نۇقتىسى ئېچىشنى قارار قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، شۋېتسىيەنىڭ ئىراندا تۇرۇشلۇق دىن تارقىتىش ئورنىدىن بىر ئۆمەك تەشكىللىنىپ، لارش ئېرىك ھۆگبېرگ (Lars Erik Högberg) دېگەن پوپنىڭ يېتەكچىلىكىدە 1894 - يىلى فېۋرالدا قەشقەرگە يېتىپ بارىدۇ. بۇنىڭ بىلەن قەشقەردە شۋېتسىيەنىڭ تۇنجى دىن تارقىتىش نۇقتىسى قۇرۇلىدۇ. ھۆگبېرگ بۇ جەھەتتە يول ئاچقۇچى سۈپىتىدە جەنۇبىي شىنجاڭدا تاكى 1916 - يىلىغا قەدەر 22 يىل تۇرىدۇ ھەمدە شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ بۇ جايدىكى ئىشلىرىغا باشچىلىق قىلىدۇ ⑫.

قەشقەردە شۋېتسىيەنىڭ دىن تارقىتىش نۇقتىسى قۇرۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۇلار جىددىي رەۋىشتە ئۆز پائالىيەت دائىرىسىنى قەشقەر ئەتراپىدىكى باشقا شەھەر ۋە بازارلارغا كېڭەيتىشكە باشلايدۇ. ئۆز دەۋرىدە زەئىپلىشىپ دىپلوماتىيە جەھەتتىكى ئىقتىدارىنى يوقاتقان چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمەت دائىرىلىرى شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ بۇ ھەرىكەتلىرىگە سۈكۈت قىلىدۇ. يەرلىك مۇسۇلمان ئاممىسىنىڭ بۇ ھەقتىكى قارشىلىقى ۋە ئەرز - پىكىرلىرىگىمۇ پەرۋا قىلمايدۇ. شۋېت مىسسىئونېرلىرى بۇ ۋەزىيەتتىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، 1896 - يىلى يەركەندە، 1908 - يىلى قەشقەر يېڭى شەھەر (خەنچىڭ) دە، 1912 - يىلى يېڭىساردا ئۆزلىرىنىڭ شۆبە دىن تارقىتىش نۇقتىلىرىنى قۇرىدۇ. كېيىنچە ئۇلار ھەتتا خوتەن، ئاقسۇ ۋە كۇچا قاتارلىق شەھەرلەردىمۇ ئۆزلىرىنىڭ شۆبە دىن تارقىتىش نۇقتىلىرىنى قۇرۇشنى پىلان قىلىدۇ. لېكىن تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بۇ پىلانلىرى ئەمەلگە ئاشمايدۇ ⑬.

ئەلۋەتتە، شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا دىن تارقىتىش نۇقتىلىرىنى تەسىس قىلىشىنىڭ

ئۆز ئالدىغا پىلان ۋە مەقسەتلىرى بار ئىدى. شۇڭا ئۇلار دەسلەپكى مەزگىللەردىن باشلاپلا ئۆز مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن تۈرلۈك ۋاسىتىلەردىن پايدىلىنىپ، خرىستىئان دىنىنى تارقىتىشقا باشلايدۇ. ئۇلارنىڭ ھەقىقىي مەقسەتلىرى ھەققىدە گۈننار يارىلىك مۇنداق دەپ يازىدۇ: « شۇنىسى ناھايىتى ئېنىقكى، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ كۈچلۈك دىنىي ھېسسىياتى ۋە غايىسىنى بىر مىنۇتمۇ ئېسىدىن چىقارمىغان. يەنى قەشقەر، يەركەن ۋە يېڭىسارنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خرىستىئان مەركەزلىرىگە ئايلاندۇرۇش خام خىيالدا بولۇپ كەلگەن» ⑭. بىراق، ئۆز دەۋرىدىكى قەشقەر ۋە يەركەنگە ئوخشاش ئىسلام دىنى ئەقىدىسى كۈچلۈك بولغان بۇ رايونلاردا ئۇلارنىڭ ئۆز مەقسەتلىرىگە دەرھال يېتىشى ناھايىتى تەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مىڭ يىللاردىن بۇيان ئىسلام ئېتىقادىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن بۇ يەردىكى يەرلىك مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارنىڭ خرىستىئان دۇنياسىدىن كېلىۋاتقان بۇ ئەقىدە كىرىزىسىگە قارشى تۇرۇشى ناھايىتى ئېنىق ئىدى. شۋېت مىسسىئونېرلىرى بۇ نۇقتىنى ئاستا - ئاستا چۈشىنىپ يېتىدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئېلىپ بارغان تىرىشچانلىقلىرىنىڭ ھېچقانچە ئۈنۈم بەرمىگەنلىكىنى ھېس قىلغاندىن كېيىن، باشقىچە يول تۇتۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بىۋاسىتە ھالدا ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا خرىستىئان دىنىنى تەشۋىق قىلىش ئۇسۇلىدىن ۋاز كېچىدۇ. ئالدى بىلەن دوختۇرخانا، مەكتەپ ۋە دارىلمۇئەللىمىن ئېچىش، كېسەل داۋالاپ، بالا تەربىيەلەش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ دىن تارقىتىش مەقسىتىنى ئاستا - ئاستا ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولىدۇ. دېگەندەك، ئۇلارنىڭ يېڭى ئۇسۇلىنىڭ ئۈنۈمى كۆرۈلۈشكە باشلايدۇ. ئەينى ۋاقىتتىكى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى يەرلىك ئاھالىلار ئىچىدە ئادەتتە كۆپ ئۇچرايدىغان كېسەللىكلەرنى داۋالاش جەھەتتە شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ دوختۇرخانىلىرى زور ئۈنۈمگە ئېرىشىدۇ. شۇ ۋاقىتتا جەنۇبىي شىنجاڭدا كۆپ كۆرۈلىدىغان يەرلىك كېسەللىكلەرنىڭ بىرى، كىچىك بالىلاردىكى چېچەك كېسەللىكى بولۇپ، ھەتتا بەزى شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ بالىلىرىمۇ چېچەك چىقىپ ئۆلۈپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭدىن باشقا پوقاق، كېزىك، كۆز ۋە جىنسىي كېسەللىكلەر ھەمدە تېرە كېسەللىكلىرىمۇ كۆپ كۆرۈلەتتى. غەرب تېبابىتىنى ئاساس قىلغان شۋېت دوختۇرخانىلىرىنىڭ خىمىيىۋى دورىلىرى بۇ كېسەللىكلەرنى داۋالاشتا ناھايىتى ياخشى ئۈنۈم بېرىدۇ. 1896 - يىلى يەركەندە شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تۇنجى داۋالاش نۇقتىسى تەسىس قىلىنىدۇ. 1910 - يىلىغا بارغاندا رەسمىي چوڭ دوختۇرخانا بولۇپ قۇرۇلىدۇ. 1900 - يىلى قەشقەردە شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ ئىككىنچى دوختۇرخانىسى قۇرۇلىدۇ. 1912 - يىلىغا بارغاندا يېڭى دوختۇرخانا

بىناسى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلۈپتۇ. بۇ دوختۇرخانىلاردا ھەتتا چوڭ تىپتىكى ئوپىراتسىيەلەرمۇ ئېلىپ بېرىلىدۇ. شۋېتسىيە ئارخىپلىرىدا ساقلىنىۋاتقان بۇ ھەقتىكى ماتېرىياللارغا قارىغاندا، شۋېت مىسسىئونېرلىرى جەنۇبىي شىنجاڭدا تۇرغان 50 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە 400 مىڭغا يېقىن يەرلىك بىمارنىڭ بۇ دوختۇرخانىلاردا داۋالانغانلىقى مەلۇم^⑮. شۋېت مىسسىئونېرلىرى كېسەل داۋالاش جەريانىدا ئۆزلىرىنىڭ دوختۇرخانىلىرىنى خرىستىئان دىنىنى تارقىتىشنىڭ مۇھىم بازىسى قىلغان ھەمدە تۆۋەن قاتلامدىكى نامرات دېھقانلار ۋە شەھەر پۇقرالىرى ئارىسىدا مەلۇم ئۈنۈمگىمۇ ئېرىشكەن. 1910 - يىلى شۋېتسىيە باش دىنىي جەمئىيىتى چىقارغان بىر دوكلات خاراكتېرلىك كىتابچىدە شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ ئاسىيا ۋە ئافرىقا قىتئەسىدىكى دىن تارقىتىش ئەھۋالى بايان قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا شىنجاڭ ھەققىدە مۇنداق دېيىلگەن: «بۇ ناھايىتى مۇشەققەتلىك بىر رايون. بۇ يەردە مىسسىئونېرلارنىڭ تىرىشچانلىقى ھېچقانچە ئۈنۈم بەرمىدى. بۇ يەردىكى ئەڭ ئۈنۈملۈك پائالىيەت — كېسەل داۋالاش بولۇپ، شۋېت دوختۇرخانىسىغا كېلىپ داۋالىنىدىغان بىمارلار يىلدىن - يىلغا كۆپەيمەكتە»^⑯. شۋېت مىسسىئونېرلىرى دوختۇرخانىلارنى ئېچىپ، كېسەل داۋالاشنى سىرت، يەنە مەكتەپ ۋە دارىلمۇئەللىمىن ئېچىش ئىشلىرىنىمۇ جىددىي رەۋىشتە ئېلىپ بارغان. يۇقىرى قاتلامدىكى ئۇيغۇرلار ئۆز بالىلىرىنى ھەرگىزمۇ شۋېتلار ئاچقان مەكتەپكە ئەۋەتمىگەن. شۇڭا ئۇلار يەرلىك ئاھالىلارنىڭ ئىچىدىكى تۆۋەن قاتلام يوقسۇللارنىڭ پەرزەنتلىرىنى ۋە يېتىم بالىلارنى تەربىيەلەشنى ئاساس قىلغان. چۈنكى مىسسىئونېرلار كىچىك بالىلارنى تەربىيەلەش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ ئېتىقادىنى ئاسانلا ئۆزگەرتكىلى بولىدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلغان.

1896 - يىلى شۋېت مىسسىئونېرلىرى ئاچقان تۇنجى مەكتەپ قەشقەردە قۇرۇلغان. بۇ مەكتەپ دەسلەپ ئىگە - چاقىسىز بالىلارنى ئوقۇتۇشتىن باشلىغان. كېيىنچە بۇ مەكتەپتە ئوقۇيدىغان بالىلارنىڭ سانى ناھايىتى ئاستا رەۋىشتە كۆپىيىپ بارغان. جون ھۇلتۋال (John Hultval) نىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، 1910 - يىللاردىن 1920 - يىللار ئەتراپىدا بۇ مەكتەپكە بارىدىغان ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى يۈزدىن ئېشىپ كەتكەن. 1923 - يىلى ئەڭ يۇقىرى چەككە يېتىپ 200 دىن ئاشقان. قەشقەر كونا شەھەر، يېڭى شەھەر، يېڭىسار ۋە يەركەن قاتارلىق جايلاردا شۋېتلارنىڭ بىرقانچىلىغان مەكتەپلىرى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلغان^⑰.

شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ 1926 - يىلى قەشقەردىن ستوكھولمىدىكى باش دىنىي جەمئىيەتكە يوللىغان دوكلاتىدا مۇنداق دېيىلگەن: «1926 - يىلى قەشقەردىكى شۋېت مىسسىئونېرلىرى ئاچقان مەكتەپتە

ئىككى باشلانغۇچ سىنىپ بولۇپ، جەمئىي 40 ئوقۇغۇچى ئوقۇغان. قەشقەردىكى شۋېت دوختۇرخانىسىدا بىر يىل ئىچىدە 12461 نەپەر بىمار داۋالانغان؛ يەركەندىكى شۋېت مەكتىپىدە بىر باشلانغۇچ سىنىپ بولۇپ، جەمئىي 24 ئوقۇغۇچى ئوقۇغان، شۋېت دوختۇرخانىسىدا بىر يىل ئىچىدە 5347 نەپەر بىمار داۋالانغان. ئۇنىڭدىن باشقا، يەركەندە يەنە 1924 - يىلى مەخسۇس قىزلار ئۈچۈن دارىلمۇئەللىمىن ئېچىلىپ، 20 نەپەر قىز قوبۇل قىلىنغان. 1926 - يىلى مەخسۇس ئوغۇللار ئۈچۈن دارىلمۇئەللىمىن ئېچىلىپ، 28 ئوغۇل بالا قوبۇل قىلىنغان؛ قەشقەر يېڭى شەھەردە تەسىس قىلىنغان شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ مەكتىپىدە ئۈچ سىنىپ ئېچىلغان بولۇپ، بىرى باشلانغۇچ، بىرى ئوتتۇرا ۋە يەنە بىرى مەخسۇس قىزلار سىنىپى بولغان، ئۇلاردا جەمئىي 64 نەپەر ئوقۇغۇچى ئوقۇغان؛ يېڭىساردىكى شۋېتلار ئاچقان مەكتەپتە بىر باشلانغۇچ سىنىپ بولۇپ، 15 ئوقۇغۇچى ئوقۇغان. شۋېت دوختۇرخانىسىدا بىر يىل ئىچىدە جەمئىي 3321 نەپەر بىمار داۋالانغان^⑱.

بۇنىڭدىن باشقا، شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ قەشقەر ۋە يەركەندە ئۆز مۇرىتلىرىغا يەنە تۈرلۈك ھۈنەر - سەنئەت ۋە تېخنىكىلىق بىلىملەرنىمۇ ئۆگەتكەن. ئادەتتىكى باشلانغۇچ مائارىپ ئوقۇتۇشىدىن سىرت، شۋېت مىسسىئونېرلىرى تەسىس قىلغان مەكتەپلەردە يەنە كىچىك دائىرىدىكى ئائىلە سانائىتى ھەمدە توقۇمىچىلىق، تىككۈچىلىك، بوياقچىلىق ۋە گىلەمچىلىك قاتارلىق تېخنىكىلىق كۇرسلارمۇ تەسىس قىلىنغان. ماشىنىلاردىن قانداق پايدىلىنىش قاتارلىق تېخنىكىلىق دەرسلەر ئۆتۈلگەن^⑲. 1926 - يىلى يەركەندە شۋېت مىسسىئونېرلىرى بىر تولۇق ئوتتۇرا سىنىپ ئېچىپ، ئۇنىڭغا سەككىز ئوغۇل، ئىككى قىز ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلغان. ئوقۇش مۇددىتى ئۈچ يىل بولۇپ، يەرلىكلەردىن ئوقۇتقۇچى يېتىشتۈرۈشنى مەقسەت قىلغان. بۇ سىنىپقا ئاساسلىقى، «ئىنجىل» ۋە خرىستىئان بىلىملىرى، ئۇيغۇر تىلى، ماتېماتىكا، جۇغراپىيە، ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى، مېتودولوگىيە، پېداگوگىكا، تېئولوگىيە، ئوقۇتۇش پىراكتىكىسى، رەسىم، ياغاچچىلىق، مۇزىكا ۋە تەنتەربىيە قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلگەن. بۇ سىنىپ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئوقۇش تاماملىغان ھەمدە 1932 - يىلىدىن باشلاپ بىر چوڭلار مائارىپى سىنىپى ئېچىشنى پىلانلىغان. ۋەھالەنكى، 1933 - يىللاردا يۈز بەرگەن مالىمانچىلىقلار سەۋەبىدىن، بۇ پىلان ئەمەلدىن قالغان^⑳.

شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى پائالىيەتلىرى ئىچىدە ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، قەشقەردە شۋېت باسمىخانىسىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە زور مىقداردىكى ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ نەشر قىلىنىشىدۇر.

قەشقەردە شۋېت باسمىخانىسىنىڭ قۇرۇلۇشى ئەڭ

ئالدى بىلەن خرىستىئان دىنىغا دائىر باسما بۇيۇملارنى كۆپلەپ بېسىش، تارقىتىش ۋە تەشۋىقات ئېلىپ بېرىش، شۇ ئارقىلىق شىۋىتلارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تەسىرىنى كېڭەيتىشنى مەقسەت قىلغانىدى. ۋەھالەنكى، بۇ زامانىۋى باسمىخاننىڭ قۇرۇلۇشى ئۆز دەۋرىدە جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىنىڭ گېزىت - ژۇرنالچىلىق ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ جانلىنىشىدا مۇئەييەن روللارنى ئوينىدى. بولۇپمۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ چاغاتاي كلاسسىك يېزىق تىلىنىڭ ئەنئەنىلىرىدىن ھازىرقى زامان ئورتاق ئەدەبىي تىلىغا تەرەققىي قىلىشىغا زور تۈرتكە بولدى.

ئەسلىدە 1893 - يىلىلا ستوكھولمىدىكى باش دىنىي جەمئىيەت قەشقەرگە بىر مۇكەممەل باسما ماشىنىسى ئەۋەتىشنى پىلانلىغان. لېكىن ئارىدىكى ئۇزاق مۇساپە ۋە يول شارائىتىنىڭ ناچارلىقى تۈپەيلىدىن، بۇ پىلان تاكى 1910 - يىلىغىچە ئەمەلىيلەشمەيدۇ. 1901 - يىلىدىن ئېتىبارەن قەشقەردىكى شىۋىت مىسسىئونېرلىرى ئىلگىرىكى قولدا يېزىپ تارقىتىدىغان ئىپتىدائىي ئۇسۇلنى تۈگىتىپ، ئۈنۈمى تېخىمۇ يۇقىرىراق بولغان يېڭىچە ئۇسۇل تېپىشقا تىرىشقان. بۇنىڭ بىلەن 1901 - يىلىدىن باشلاپ ئۇلار تاش باسما ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، بىر قىسىم قول يازمىلارنى كۆپەيتىشكە باشلىغان. 1910 - يىلىغا بارغاندا يېڭى تىپتىكى يۈرۈشلەشكەن زامانىۋى باسما ماشىنىسى ستوكھولمىدىن روسىيە زېمىنى ئارقىلىق قەشقەرگە ئەۋەتىلىدۇ. بۇ يۈرۈشلەشكەن باسما ماشىنىسى شۇ ۋاقىتتىكى ئەڭ ئىلغار بولغان يۇقىرى سۈرئەتلىك بىر بېسىش ماشىنىسى، خەت تىزىش تاختىسى، كېسىش ماشىنىسى ۋە تۈپلەش ماشىنىسىدىن تەركىب تاپقاندى. بۇ ماشىنا ئارقىلىق ئۆز دەۋرىدە ئەرەب يېزىقى، لاتىن يېزىقى ۋە كرىل يېزىقلىرىدا كىتاب نەشر قىلغىلى بولاتتى. شۇنداق قىلىپ، بۇ باسما ماشىنىسى 1912 - يىلىدا رەسمىي ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى^{②①}.

شۇندىن باشلاپ قەشقەردىكى شىۋىت باسمىخانسى تاكى 1938 - يىلى شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى شىۋىت مىسسىئونېرلىرىنى جەنۇبىي شىنجاڭدىن قوغلاپ چىقارغانغا قەدەر بولغان 25 يىل جەريانىدا توختىماستىن ئىشلىدى. 1930 - يىللاردىن كېيىن، ئۆلكە مەركىزى ئۈرۈمچىدە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرگۈزۈلگەن زامانىۋى باسما ماشىنىلىرى ئىشقا كىرىشتۈرۈلۈشتىن ئىلگىرى، بۇ باسما ماشىنىسى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بىردىن - بىر زامانىۋى باسما ئەسلىھەسى سۈپىتىدە رول ئوينىدى. بۇ يىللاردا شىۋىت باسمىخانسىدا بېسىلغان نەچچە يۈزلىگەن تۈرلۈك ساھەلەرگە دائىر ئۇيغۇرچە كىتاب - ماتېرىياللارنىڭ ھەقىقىي سانىنى ئېلىشمۇ خېلى تەس. ھازىر شىۋىتسىيە ئارخىپلىرىدا ساقلىنىۋاتقان، ئۆز دەۋرىدە قەشقەردە بېسىلغان ئۇيغۇرچە كىتاب - ماتېرىياللارنىڭ كاتالوگى گۈننار يارىڭ تەرىپىدىن 1991 - يىلى ستوكھولمدا نەشر قىلىندى^{②②}. بۇ باسمىخاندا نەشر

قىلىنغان بەزى دەرسلىكلەر ۋە كىتابلارنىڭ تىراژى ھەتتا 1000 - 2000 دىنمۇ ئاشقان. بەزىلىرى بىرقانچە قېتىم قايتا - قايتا نەشر قىلىنغان. 1933 - يىلىغا بارغاندا جەنۇبىي شىنجاڭ رايونى ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ئىچىدە قېلىپ، قەشقەردىكى شىۋىت باسمىخانسى بىر مەھەل يەرلىك كۈچلەرنىڭ كونتروللۇقىغا ئۆتۈپ قالدۇ ھەمدە ئۇلارنىڭ سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي تەشۋىقاتلىرىنى نەشر قىلىشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن تاكى 1938 - يىلى شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىۋاسىتە ھەربىي ياردىمى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭنى تولۇق ھالدا ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالغىچە بولغان ئارىلىقتا شىۋىت مىسسىئونېرلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى پائالىيەتلىرى كۈندىن - كۈنگە قىيىنلىشىدۇ. 1933 - 1937 - يىللاردىكى قەشقەر، يەركەن ۋە خوتەنلەردە بولۇپ ئۆتكەن ئىنقىلابلار ۋە مالىمانچىلىقلاردا شىۋىت مىسسىئونېرلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا قۇرغان چېركاۋلىرى كۆيدۈرۈلىدۇ. مەكتەپلىرى تاقىۋېتىلىدۇ. مانا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا شىۋىت مىسسىئونېرلىرى ئۆزلىرىنىڭ پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرۇشقا ئامالسىز قالىدۇ. 1938 - يىلى ئەتىيازدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا مايىل شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بارلىق شىۋىت مىسسىئونېرلىرىنىڭ شەرتسىز ھالدا چېگرىدىن چىقىپ كېتىشىنى ئۆتۈرىدۇ. شىۋىت مىسسىئونېرلىرى جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، گەرچە گۇستاف ئاھېلبېرت (Gustaf Ahlbert)، جون ئاندېرسون (John Anderson) ۋە سىگفريد مۇن (Sigfred Moen) قاتارلىق ئەڭ ئاخىرىدىكى ئۈچ مىسسىئونېر ۋەزىيەتنىڭ ياخشىلىنىشىنى كۈتۈپ ئۆز ئورنىدا قېپقالغان بولسىمۇ، لېكىن شۇ يىلى 17 - ئاۋغۇستتا ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن مەجبۇرىي ھالدا بىرتانىيىگە قارام ھىندىستانغا قوغلاپ چىقىرىلىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن شىۋىت مىسسىئونېرلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى 50 يىلغا يېقىن دىن تارقىتىش پائالىيەتلىرى ئاخىرلىشىدۇ. بۇ جەرياندا جەمئىي 60 نەپەر شىۋىتسىيىلىك مىسسىئونېر (ئۇلارنىڭ ئىچىدە 24 نەپىرى ئەر، 36 نەپىرى ئايال) جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەشقەر، يەركەن ۋە يېڭىسار قاتارلىق شەھەرلەردە پائالىيەت قىلىدۇ. 1938 - يىلى كۈزدە ئۇلار شىنجاڭدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، ھىندىستاننىڭ كەشمىر رايونىدىكى سىرىناگار شەھىرىدە يېڭى بازار قۇرۇپ، بۇ يەرگە جەنۇبىي شىنجاڭدىن كېلىپ - كېتىپ تۇرغان ئۇيغۇر مۇھاجىرلىرى ئارىسىدا دىن تارقىتىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارىدۇ. ئۇلار بۇ يەردە تاكى 1942 - يىلىغىچە تۇرۇپ، شىنجاڭدىكى ۋەزىيەتنىڭ ياخشىلىنىشىنى كۈتكەن بولسىمۇ، لېكىن شىنجاڭغا قايتىدىن قايتىپ بارىدىغان ئىمكانىيەتنى تاپالمايدۇ. بۇنىڭ بىلەن بۇ رايوندىن ئۆمىدىنى ئۈزۈپ، شىۋىتسىيىگە قايتىپ كېتىدۇ.

ئەسلى ماھىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى پائالىيەتلىرى باشتىن - ئاخىر دىن تارقىتىشنى مەقسەت قىلغان. بۇ نۇقتىنى گۇننار يارىڭمۇ ناھايىتى ئېنىق تەكىتلەيدۇ. ئەمما ئۇلار ئىسلام دىنى ۋە مەدەنىيەتنى كۈچلۈك يىلتىز تارتقان بۇ رايوندا بۇ تۈپ مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن بەزىبىر مەدەنىيەت، مائارىپ ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك پائالىيەتلىرىنىمۇ ئېلىپ بارىدۇ. بولۇپمۇ قەشقەردىكى شۋېت باسمىخانىسى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت ۋە نەشرىياتچىلىق ئىشلىرى، شۇنىڭدەك ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم رول ئوينايدۇ. ۋەھالەنكى، ئۆز نۆۋىتىدە شۇنىمۇ تەكىتلەپ ئۆتۈش

زۆرۈركى، ئۇلارنىڭ ئىسلام ئېتىقادى ۋە مەدەنىيىتى 1000 يىللاردىن بۇيان چوڭقۇر يىلتىز تارتقان بۇ رايوندا خرىستىئان دىنىنى تارقىتىش يولىدا ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرى بۇ رايوندىكى يەرلىك خەلقلەرگە بەزىبىر تراگېدىيىلىك ئاقىۋەتلەرنىمۇ قالدۇرۇپ كېتىدۇ. ئۆز دەۋرىدىكى يەرلىك زىيالىيلار ئۇلارنىڭ بۇ پائالىيەتلىرىنى «مەدەنىيەت مۇستەملىكىچىلىكى»، «دىن ئوغرىلىرى» دەپ ئاتاپ قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىدۇ. 1918 - يىلى قەشقەردە ئابدۇقادىر داموللامنىڭ باشچىلىقىدا شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ دىن تارقىتىش پائالىيەتلىرىگە قارشى خەلق نامايىشى يۈز بېرىدۇ^{②③}.

قەشقەردىكى شۋېت باسمىخانىسى نەشر قىلغان ئۆتكۈنچى دەۋرگە مەنسۇپ ئۇيغۇر تىل - يېزىقىدىكى كىتاب - ماتېرىياللار

بۈگۈنكى كۈندە شىنجاڭنىڭ ھەرقانداق يېرىدىن بولمىسۇن ئۆز دەۋرىدە قەشقەردىكى شۋېت باسمىخانىسى نەشر قىلغان ئۇيغۇرچە كىتاب - ماتېرىياللارنى تېپىش تولىمۇ قىيىن. بۇ باسما ماتېرىياللار ئۆز ۋاقتىدا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كەڭ تارقىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ھازىرغىچە ساقلانمىغان. ھەتتا قەشقەر ياكى يەركەن ۋە ياكى ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزى بولغان ئۈرۈمچىدىكى ھەرقانداق بىر ئارخىپ ياكى كۈتۈپخانىدىن بۇ ماتېرىياللارنى تاپقىلى بولمايدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى، مەزكۇر رايوننىڭ ئۇزۇن يىللىق تارىخى، ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي داۋالغۇشلار ئىچىدە تۇرۇپ كەلگەنلىكى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، ئەلۋەتتە.

ۋەھالەنكى، شۋېتلارنىڭ قەشقەردىكى باسمىخانىسىدا بېسىلغان زور مىقداردىكى ئۇيغۇرچە كىتاب - ماتېرىياللار ھازىرغا قەدەر شۋېتسىيە ئارخىپخانىلىرىدا ساقلانماقتا. ھازىر ھەرقانداق بىر كىشى بۇ باسما ماتېرىياللارنى شۋېتسىيەنىڭ جەنۇبىدىكى لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىنىڭ گۇننار يارىڭ نامىدىكى شەرق قوليازىلىرى بۆلۈمىدىن؛ ستوكھولمىدىكى پادىشاھلىق كۈتۈپخانىسىدىن؛ ستوكھولم ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسى ئوتتۇرا ئاسىيا ماتېرىياللىرى بۆلۈمىدىن ھەمدە ئۇپسالا ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىدىن تاپالايدۇ. بۇ ئۇيغۇرچە ماتېرىياللارنىڭ خېلى كۆپ بىر قىسمى ھەمدە ئۆز دەۋرىدە جەنۇبىي شىنجاڭدا تۇرغان مىسسىئونېرلارنىڭ خەت - چەك ۋە كۈندىلىك خاتىرىلىرى ھېلىھەم ستوكھولمىدىكى باش دىنىي جەمئىيەتنىڭ ئارخىپخانىسىدا ۋە ستوكھولمغا يېقىن Lidingö ئارىلىدىكى تېئولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ ئارخىپخانىسىدا ساقلانماقتا.

1912 - يىلىدىن 1938 - يىلىغا قەدەر 25 يىل جەرياندا قەشقەردىكى شۋېت باسمىخانىسىدا بېسىلغان

تۈرلۈك مەزمۇنلاردىكى كىتاب - ماتېرىياللار ۋە نەشر بۇيۇملىرىنىڭ ھەقىقىي سانىنى ئېلىش ناھايىتى قىيىن. گۇننار يارىڭمۇ 1991 - يىلى نەشر قىلدۇرغان «قەشقەردىكى باسما بۇيۇملار»^{②④} ناملىق كىتابىدا بۇ نۇقتىنى ئېنىق تەكىتلەپ مۇنداق دەيدۇ: «ھازىر ئۆز دەۋرىدە قەشقەردىكى شۋېت باسمىخانىسىدا بېسىلغان باسما بۇيۇملارنىڭ تولۇق ۋە مۇكەممەل تىزىملىكىنى تۈرگۈزۈش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. مېنىڭ بۇ كاتولوگىمدا بىر قىسىم باسما بۇيۇملارنىڭ تىزىملىكىنىڭ چۈشۈپ قالغانلىقىدا شەك - شۈبھە يوق. بەزى باسما بۇيۇملارنىڭ نۇسخىسىنى ھەتتا باسمىخانىمۇ ئۆز ۋاقتىدا ساقلاپ قالالمىغان. يەنە بىر قىسىملىرى 1930 - يىللاردا جەنۇبىي شىنجاڭدا يۈز بەرگەن مالىمانچىلىقلاردا يوقاپ كەتكەن»^{②⑤}.

بۇ نەشر بۇيۇملار ۋە كىتاب - ماتېرىياللارنىڭ مەزمۇنى تۈرلۈك ساھەلەرگە چېتىلغان بولۇپ، تەخمىنەن %50 تىن كۆپرەكىنى خرىستىئان دىنى ھەمدە «ئىنجىل» غا دائىر كىتابلار ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ مەكتەپلىرى ئۈچۈن تۈزۈلگەن ئۇيغۇرچە دەرسلىك كىتابلار مۇھىم سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە شەرقىي تۈركىي تىلى (شۋېتلار ئۆز ۋاقتىدا ئۇيغۇر تىلىنى «شەرقىي تۈركىي تىلى» دەپ ئاتىغان) ئوقۇتۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئا - ب كىتابى، گرامماتىكا كىتابى، ئوقۇش كىتابى، ئىملا كىتابى قاتارلىق بىر يۈرۈش كىتابلارنى؛ تەبىئىي پەن كىتابلىرىدىن ھېساب كىتابى، جۇغراپىيە، پەن - تېخنىكا، ئاناتومىيە ۋە تەبىئەت قاتارلىق كىتابلارنى؛ چەت ئەل تىلى ئوقۇتۇشىغا دائىر كىتابلاردىن ئىنگىلىزچە - ئۇيغۇرچە لۇغەت، ئىنگىلىز تىلى ئوقۇشلۇقى قاتارلىقلارنى؛ تارىخقا دائىر كىتابلاردىن ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى ھەمدە گۇستاف ئاھېلبېرت تەرىپىدىن تۈزۈلگەن

ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۇنجى ئىملا كىتابى قاتارلىقلارنى تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، شۋېت مىسسىئونېرلىرى 1908 - يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇر تىلىدا يىللىق كالىپىدار چىقىرىشقا باشلىغان. ئەڭ دەسلەپكى ئۇيغۇرچە كالىپىدار گوستاف رەكېت (Gustaf Raquette) تەرىپىدىن 1908 - يىلى چىقىرىلغان. 1912 - يىلىدىن باشلاپ تاكى 1938 - يىلىغىچە قەشقەردىكى شۋېتلارنىڭ زامانىۋى مەتبەئەسىدە ھەر يىللىق ئۇيغۇرچە كالىپىدار ئۆز ۋاقتىدا نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغان. يەنە بىر ئەمەلىي قىممەتكە ئىگە ئەمگەكلەردىن بىرى، ئۇيغۇرچە ئۆلچەملىك خەت - چەك يېزىش ئۆرنەكلىرى بولۇپ، 1931 - 1937 - يىللاردا قايتا - قايتا ئۈچ قېتىم نەشر قىلىنغان.

بۇ يىللاردا يەنە قەشقەردىكى شۋېت باسمىخانىسىدا دۇنيا ئەدەبىياتىدىكى بىر قىسىم ئەسەرلەردىن ئۆلگىلەر ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان ۋە بېسىلىپ تارقىتىلغان. بۇ ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى دىنىي مەزمۇنلارغا چېتىلىدىغان ئەسەرلەر بولۇپ، بىۋاسىتە ئەرەب، ئىنگىلىز ۋە شۋېت تىللىرىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. بۇلاردىن دەسلەپكى يىللاردا تەرجىمە قىلىنىپ بېسىلغان ئەدەبىي پارچىلاردىن «ھەسەننىڭ ئۆيى» (1913)، «جىرىڭلىمايدىغان تىللا» (1913)، «سەھرايى كەبىردە ئېزىققان ئىككى بىر تۇغقاننىڭ ھېكايىسى» (1913)، «بوساغە ۋە بولۇڭ: فاس ئەربىلىرىنىڭ تەمسىلى» (1913)، «بۇلبۇلنىڭ ھېكايىسى» (1914) قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن. كېيىنكى يىللارغا بارغاندا ئوسكار ھېرمانسون (Oscar Hermansson) تەرىپىدىن يەنە شۋېتسىيەنىڭ نوبېل مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن مەشھۇر ئايال يازغۇچىسى سېلما لاگېرلوف (Selma Lagerlof) نىڭ «ئورۇشلىمىنىڭ مۇقەددەس يېنىتىدە قىسسە» (6: 1931)، «سەدھۇ سۇندار سىڭگى» (3: 1933)، «مۇقەددەس فرانسىيە - كوس» (4: 1934) قاتارلىق ئەدەبىي ئەسەرلىرى ھەمدە لېۋىس ۋاللىس (Lewis Walles) نىڭ «بېن خۇر» (7: 1935) قاتارلىق ئەسەرلىرى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ بېسىلغان ۋە تارقىتىلغان. بۇ ئەسەرلەر جەنۇبىي شىنجاڭدا سىياسىي مالىمانچىلىق بولۇۋاتقان 1930 - يىللارنىڭ بېشىدا نەشر قىلىنغان.

ئۇنىڭدىن باشقا، قەشقەردىكى شۋېت باسمىخانىسىدا بېسىلغان ئۇيغۇرچە گېزىت - ژۇرناللارنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش زۆرۈر. 1914 - يىلى قەشقەردىكى شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ باش شىتابى گوستاف رەكېتنىڭ مۇھەررىرلىكىدە ئۇيغۇر تىلىدا ئايلىق گېزىت چىقىرىشنى پىلانلىغان. گېزىتنىڭ نامى «يارۇغلۇق» - ئالتە شەھەرنىڭ رۇزنامىسى» بولۇپ، پەقەت دەسلەپكى سىناق سان چىقىپلا نەشرىدىن توختاپ قالغان. گېزىتتە دۇنيا ۋەزىيىتى ۋە ئۆلكە ئىچىدىكى يەرلىك خەۋەرلەرنى

باسماقچى بولغان. بەزىلەر بۇ گېزىتنى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تۇنجى ئۇيغۇرچە گېزىت دەپ قارايدۇ^{②⑥}. ئەمما شىنجاڭدىكى يەرلىك تارىخىي ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، 1910 - يىلىلا قەشقەردە قۇتلۇق ھاجى شەۋقى تەرىپىدىن «ئالڭ گېزىتى» ناملىق گېزىتنىڭ چىقىرىلغانلىقى مەلۇم. ئەمما بۇ گېزىت ئۇزۇن ئۆتمەيلا تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، نەشر قىلىنىشتىن توختىتىلغان^{②⑦}. 1930 - يىللاردىكى ئىنقىلاب مەزگىلىدە شۋېت باسمىخانىسى قەشقەردىكى يەرلىك كۈچلەرنىڭ بىرقانچىلىغان گېزىت - ژۇرناللىرىنى ئۆزلىرىنىڭ زامانىۋى مەتبەئەسىدە بېسىپ بەرگەن^{②⑧}. ئۇنىڭدىن باشقا، شۋېت باسمىخانىسى يەنە يەرلىك كۈچلەرنىڭ تۈرلۈك تەشۋىقات ماتېرىياللىرى ۋە ھۆججەتلىرىنى بېسىشقا مەجبۇرلانغان. ھازىر بۇ غەلىدىكى باسما بۇيۇملارنىڭ بىر قىسمى شۋېتسىيە ئارخىپلىرىدا ساقلانماقتا.

يۇقىرىقى كىتاب ۋە چوڭ ھەجىملىك باسما ماتېرىياللاردىن باشقا، قەشقەردىكى شۋېت باسمىخانىسى يەنە ئىقتىسادىي كىرىم قىلىش ئۈچۈن قەشقەردىكى چەت ئەل كونسۇلخانىلىرىنىڭ تۈرلۈك خەت - چەك ۋە ھۆججەتلىرى، يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ پوچتا تالونلىرى، قەشقەردىكى روسىيە بانكىسىنىڭ جەدۋەللىرى قاتارلىقلارنىمۇ باسقان. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى ۋە شەخسلەر ئۈچۈن تۈرلۈك پلاكاتلار ۋە ئېلانلار، كىتاپچىلار ۋە ئوقۇشلۇقلار، تەكلىپنامە - باغاقچىلار، جەدۋەل ۋە ئىلتىماس قەغەزلىرى، تۈرلۈك شەكىلدىكى تالون - ھۆججەتلەر قاتارلىقلارنىمۇ ئۇيغۇرچە ۋە پارىچە تىللاردا بېسىپ بەرگەن^{②⑨}.

XX ئەسىردىن بۇيانقى ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشى ھەققىدىكى تەتقىقاتلاردا قەشقەردىكى شۋېت باسمىخانىسىدا بېسىلغان زور كۆلەمدىكى ئۇيغۇرچە كىتاب - ماتېرىياللارنىڭ تىل ئالاھىدىلىكىگە تىلشۇناسلار ناھايىتى ئاز دىققەت قىلدى ياكى ئاساسەن دىققەت قىلمىدى. شىنجاڭدا بولسا بۇ ھەقتە ھازىرغىچە ھېچقانداق تەتقىقاتلار يوق. مەزكۇر باسما ماتېرىياللار XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قەشقەردە بېسىلىپ تارقىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن بۈگۈنكى كۈندە شىنجاڭدىكى ھەرقانداق بىر كۈتۈپخانا ياكى مۇزېيىدىن تاپقىلى بولمايدۇ. بىز بۇ قىممەتلىك ماتېرىياللارنىڭ تىل ئالاھىدىلىكىنى تەكشۈرگىنىمىزدە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ جەنۇبىي دىئالېكتىنىڭ XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى تەرەققىيات ئەھۋالى ۋە يېڭى يۈزلىنىشىنى چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز.

بىز ئىلگىرى تەكىتلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، بۇ نەشر بۇيۇملىرىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى خرىستىئان دىنىغا ئائىت تۈرلۈك كىتابلار تەشكىل قىلىدۇ. شۋېت مىسسىئونېرلىرى قەشقەر ۋە يەرگەنلەردە دىن تارقىتىش نۇقتىلىرى تەسىس قىلغان دەسلەپكىسى يىللاردا

«ئىنجىل» نى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىش ئىشلىرىنى باشلايدۇ. بولۇپمۇ مىسسىئونېرلارنىڭ ئىچىدىكى يوهاننېس ئاۋېتاراننىڭ، گۇستاف رەكېت قاتارلىق كىشىلەر ئالدى بىلەن يەرلىك ئۇيغۇرلارنىڭ تىل - يېزىقىنى پۇختا ئۆگەندى. كېيىنكى مەزگىللەردە بولسا گۇستاف ئاھېلىپېرت، ئوسكار ھېرمانسون، سىگفريد مۇن قاتارلىق مىسسىئونېرلار ئۇيغۇر تىل - يېزىقى جەھەتتە پۇختا بىلىمگە ئىگە مۇتەخەسسسلەردىن بولۇپ قالدى. شۇ يىلى مىسسىئونېرلىرى ئۆزلىرىنىڭ دىن تارقىتىش مەقسىتىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، ئەڭ ئالدى بىلەن «ئىنجىل» ۋە باشقا خرىستىئان دىنى تەلىماتلىرىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىشنىڭ ناھايىتى مۇھىملىقىنى ھېس قىلغانىدى. شۇڭا قەشقەرگە تۇنجى بولۇپ كەلگەن تۈرك قان تىپىدىن بولغان مىسسىئونېر يوهاننېس ئاۋېتاراننىڭ بۇ يەردىكى بىرىنچى ئىشنى «ئىنجىل» نىڭ قىسمەن بابلىرىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىش ئىشىدىن باشلايدۇ.

ئاۋېتاراننىڭ ئۆز ئانا تىلى بولغان ئوسمانلى تۈرك تىلىنى ياخشى بىلىشتەك ئەۋزەللىكىگە تايىنىپ، تۈركىي تىللىرىنىڭ شەرقىي دىئالېكتلىرىدىن بولغان ئۇيغۇر تىلىنى تەزلا ئۆگەنىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ «ئىنجىل» نىڭ بەزى بابلىرىنى تېزلىك بىلەن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىقىدۇ. تەرجىمىسى پۈتكەن قىسىملىرىنى قوليازما شەكلىدە تارقىتىدۇ. لېكىن ئاۋېتاراننىڭ تەرجىمە قىلغان «ئىنجىل» نىڭ پارچىلىرىغا نىسبەتەن باشقا شۇ يىلى مىسسىئونېرلىرى تەقدىمى پوزىتسىيە تۇتىدۇ. ئۇلار ئاۋېتاراننىڭ تەرجىمىسىدە مەسىلە بار. ئۇنى «ئىنجىل» نىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۆلچەملىك تەرجىمىسى سۈپىتىدە ئومۇملاشتۇرۇشقا بولمايدۇ دېگەن پىكىرنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئاۋېتاراننىڭ بولسا بۇ پىكىرلەرگە قارشى چىقىپ، ئۆزىنى «ئىنجىل» نى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىشقا ئەڭ مۇۋاپىق كىشى دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، باشقا شۇ يىلى مىسسىئونېرلىرىغا قارىغاندا ئۆزى تۈركىي تىللىرىنى بىلىشتە تۇغما ئەۋزەللىككە ئىگە ئىدى. شۇڭا «ئىنجىل» نى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىشتا ئۇ ئۆزىنى ئەڭ ھوقۇقلۇق دەپ بىلەتتى. شۇ سەۋەبتىن، ئاۋېتاراننىڭ بىلەن قەشقەردىكى باشقا شۇ يىلى مىسسىئونېرلىرى ئوتتۇرىسىدا «ئىنجىل» نىڭ تەرجىمىسى ھەققىدە قاتتىق ئىختىلاپ تۇغۇلىدۇ. نەتىجىدە، ئۇ 1897 - يىلى قەشقەردىن ئايرىلىپ بۇلغارىيىگە كېتىدۇ ۋە ئۇ يەردىكى گېرمان مىسسىئونېرلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشقا باشلايدۇ.

ئاۋېتاراننىڭ قەشقەردىن ئايرىلغاندىن كېيىن، بۇلغارىيىدە «ئىنجىل» نى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىش ئىشىنى داۋاملاشتۇرىدۇ.

ئاۋېتاراننىڭ قەشقەردىن ئايرىلغاندىن كېيىنمۇ قەشقەردىكى شۇ يىلى مىسسىئونېرلىرى بىلەن ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى «ئىنجىل» نىڭ تەرجىمىسى ھەققىدىكى

ئىختىلاپلار ئىزچىل داۋاملىشىدۇ. ھۆلتۇال ئۆز كىتابىدا بۇ ۋەقەنى «ئىنجىل ماجراسى» دەپ ئاتايدۇ. «ئىنجىل» نىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسىدىن قوزغالغان بۇ ۋەقە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا غەرب دۇنياسىدىكى دىنىي جەمئىيەتلەرنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى قوزغايدۇ. بىرتانىيىنىڭ چەت ئەللەردىكى ئىنجىل جەمئىيەتلىرىمۇ بۇ ئىشقا ئارىلىشىدۇ. گېرمان شەرقشۇناسلىرى بۇ ۋەقە ھەققىدە مەخسۇس ماقالىلار ئېلان قىلىدۇ. 1909 - يىلى بېرلىندا بۇ مەسىلىنى مۇۋاپىق ھەل قىلىش يۈزىسىدىن مەخسۇس مۇھاكىمە يىغىنى ئېچىلىدۇ. ئاۋېتاراننىڭ تەرجىمە قىلغان «ئىنجىل» نىڭ مەتتا قىسمى ھۆكۈمگەرگە ۋە رەكېت قاتارلىق مىسسىئونېرلار تەرىپىدىن تەھرىرلىنىپ، تەرجىمىسى بېكىتىلگەندىن كېيىن، 1910 - يىلى تىغلىس شەھىرىدە نەشر قىلىنىدۇ. ئۇزاق تالاش - تارتىشلار ۋە كېلىشتۈرۈشلەردىن كېيىن، ئاۋېتاراننىڭ ئاخىرى رەكېت قاتارلىق شۇ يىلى مىسسىئونېرلىرى بىلەن «ئىنجىل» نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ھەققىدە ھەمكارلىشىشقا قوشۇلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بىرقانچە يىللىق قايتا - قايتا ئىشلەش ئارقىلىق، 1914 - يىلى «ئىنجىل شېرىق: يېڭى ئەھد» نىڭ تولۇق ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى تاماملىنىپ، بۇلغارىيىنىڭ فىلىپپوپولىس شەھىرىدە نەشر قىلىنىدۇ^{③۰}.

تۇنجى قېتىم ئۇيغۇر تىلىغا تولۇق تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىنغان «يېڭى ئەھد» نىڭ مىڭلارچە نۇسخىلىرى جەنۇبىي شىنجاڭغا كەلتۈرۈلۈپ تارقىتىلىشقا باشلايدۇ. بۇنىڭ خەلق ئارىسىدا ساقلىنغان نۇسخىلىرىنى ھازىرمۇ ئۇچرىتىش مۇمكىن. «يېڭى ئەھد يەنى ئىنجىل شېرىق» نامى بىلەن ئاتالغان بۇ كىتابنىڭ تىلى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۆتكۈنچى باسقۇچتا تۇرۇۋاتقان - كلاسسىك چاغاتاي تۈركىي تىلىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئۆتۈۋاتقان دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر شېۋىسىنى ئاساس قىلغان. تىل قۇرۇلمىسى جەھەتتىن، چاغاتاي يېزىق تىلىنىڭ ئەنئەنىۋىي ساقلاش بىلەن بىرگە يەنە ئۇيغۇر جانلىق ئېغىز تىلىغا زور دەرىجىدە يېقىنلاشقان. شۇڭا بۇ كىتاب ئۇيغۇر تىلى تارىخىدا ئىسلامىيەتتىن باشقا دىنىي دەستۇرلارنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىش ئىشلىرىدىكى زور بىر قەدەم ھېسابلىنىدۇ. بولۇپمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش باسقۇچىدىكى دىنىي ئاتالغۇلارنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

شۇنىڭدىن كېيىن، قەشقەردىكى شۇ يىلى مىسسىئونېرلىرى «ئىنجىل» نىڭ قالغان قىسىملىرىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىش ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. 1917 - يىلى «ئالەمنىڭ يارالمىش قىسمى»، 1921 - يىلى «يۈپ قىسمى»، 1923 - يىلى «مۇقەددەس ناخىلار كىتابى» تەرجىمە قىلىنىدۇ ھەمدە قەشقەردىكى شۇ يىلى باسمىخانسىدا بېسىلىپ چىقىدۇ.

1935 - يىلى گۇستاف ئاھېلبېرت بىلەن ئوسكار ھېرمانسون بىرلىكتە «يېڭى ئەھدى يەنى ئىنجىل شېرىقى» نىڭ تولۇق ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنى قايتىدىن ئىشلەپ چىقىدۇ ھەمدە بىرتانىيەنىڭ چەت ئەللەردىكى ئىنجىل جەمئىيىتىنىڭ مەبلەغى بىلەن 1939 - يىلى قاھىرەدە نەشر قىلىدۇ. 1942 - يىلىدىن باشلاپ ئۇلار «كونا ئەھدى يەنى ئىنجىل شېرىقى» نى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىشقا باشلايدۇ ھەمدە 1950 - يىلى قاھىرەدە نەشر قىلدۇرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، «ئىنجىل» نىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى تولۇق تەرجىمىسى ۋە مۇكەممەل نەشرى ئاخىرقى ھېسابتا تاماملىنىدۇ^{③۱}.

ئۇنىڭدىن باشقا، شۇ يىللاردا يەنە قەشقەردىكى شۆپت باسمىخانىسىدا زور تۈركۈمدىكى دىنىي مەزمۇندىكى ماتېرىياللار نەشر قىلىنغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە چېركاۋ ناخشىلىرىنىڭ تېكىستلىرى، تەشۋىقات كىتابچىلىرى ۋە ۋەز - نەسىھەتلەر ۋاراقچىلىرى ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى شۆپت، ئىنگىلىز ۋە ئەرەب تىللىرىدىن ئۇيغۇر تىلىغا بىۋاسىتە تەرجىمە قىلىنغان.

گۇنار يارىڭ ئۆز كاتولوگىدا يەنە شۆپت

مىسسىئونېرلىرىنىڭ خېلى بىر قىسمىم تۈرلۈك مەزمۇنلاردىكى ئەسەرلەرنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغانلىقى ۋە بېسىشقا تەييار قىلغانلىقى، لېكىن ئۇلارنىڭ 1938 - يىلى كۈزدە شىنجاڭ چېگرىسىدىن قوغلاپ چىقىرىلغانلىقى سەۋەبلىك، بېسىشقا ئۈلگۈرەلمىگەنلىكىنى تىلغا ئالىدۇ. مەسىلەن: ئوسكار ھېرمانسون ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان ئەسەرلەردىن «قەدىمكى يادىكارلىقلار تارىخى»، «ئوتتۇرا مەكتەپلەر ئۈچۈن شۆپتسىيە تارىخى» قاتارلىق تارىخقا دائىر كىتابلارنى؛ «كەلىلە ۋە دىمە، دىن تاللانما ھېكايىلەر»، سېلما لاگېرلوفنىڭ «يەتتە ئېغىر گۇناھ» ناملىق رومانى ھەمدە كارل پېرشون تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ، ئوسكار ھېرمانسون تەرىپىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان «ئەمەلىي گېئومېترىيە» قاتارلىق دەرسلىكلەر؛ گۇستاف ئورېل شۆپت تىلىدىن تەرجىمە قىلغان سۆيىن ھېرنېرنىڭ «ئىبرايلار تارىخى» ناملىق كىتابى ھەمدە ئوسكار ھېرمانسون قايتا تۈزگەن ۋە تولۇقلىغان «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى» ناملىق ئەسەرلەر شۇلار جۈملىسىدىندۇر^{③۲}.

گۇنار يارىڭ ۋە XX ئەسىردىن بۇيانقى شۆپتسىيە ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ يېڭى نەتىجىلىرى

ئېھتىمال XX ئەسىردىكى شۆپتسىيە بىلەن مەركىزىي ئاسىيانىڭ بولۇپمۇ تارىم ئويمانلىقىنىڭ مەدەنىيەت ئالاقە تارىخىدا شۆپتسىيەلىك ئىككى مەشھۇر شەخس پەۋقۇلئادە مۇھىم ئورۇندا تۇرسا كېرەك. ئۇلارنىڭ بىرى، مەشھۇر ئېكسپېدىتسىيەچى ۋە جۇغراپىيەشۇناس سۆيىن ھېرنې؛ يەنە بىرى، دۇنياغا تونۇلغان ئۇيغۇرشۇناس، خەلقئاراغا تونۇلغان دىپلومات گۇنار ئالفېرد يارىڭدۇر.

سۆيىن ھېرنې گەرچە مەخسۇس ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللانمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئارخېئولوگىيىسى ۋە جۇغراپىيەلىك سىرى ھەققىدىكى ئۇزاق مۇددەتلىك ئېكسپېدىتسىيە ھاياتى داۋامىدا ئېرىشكەن زور مىقداردىكى قىممەتلىك قېزىلما بۇيۇملىرى ۋە ئىلمىي جەھەتتىكى بايقاشلىرى ياۋروپالىقلارنىڭ تارىم ئويمانلىقى ھەققىدىكى تونۇشىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى. شۇڭلاشقا شىمالىي ياۋروپادىكى ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسىنى سۆيىن ھېرنېنىڭ دەسلەپكى ئەمگەكلىرىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

XX ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىغا كەلگەندە شۆپتسىيە مىسسىئونېرلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان دەسلەپكى 30 يىلغا يېقىن پائالىيەتلىرى نەتىجىسىدە،

بىرقانچىلىغان غوللۇق ئۇيغۇرشۇناس خادىملار يېتىشىپ چىقتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە شۆپتسىيەنىڭ بىرىنچى ئەۋلاد ئۇيغۇرشۇناسلىرى سۈپىتىدە گۇستاف رەكېت (1871 - 1945) نى كۆرسىتىش مۇمكىن. ئۇ ئەسلىدە شۆپت مىسسىئونېرلىرىنىڭ تەركىبىدە 1896 - يىلى قەشقەرگە كەلگەن ھەمدە شۆپتسىيە مىسسىئونېرلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا تەسىس قىلغان دوختۇرخانىلىرىدا تاشقى كېسەللىكلەر دوختۇرى بولۇپ ئىشلىگەن. بۇ جەرياندا ئۆزىنىڭ مېدىتسىنا ئىلمى بويىچە يېزىلغان دوكتورلۇق دىسسىپلېناتىسىنى يەركەندە تاماملاپ، 1903 - يىلى ئەنگلىيەنىڭ لېۋېرپول شەھىرىدىكى ۋىكتورىيە ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئىسسىق بەلۋاغ كېسەللىكلىرىنى داۋالاش ئىلمى بويىچە دوكتورلۇق ئىلمى ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. ئۇ قەشقەر ۋە يەركەندە شۆپت مىسسىئونېرلىرى ئاچقان دوختۇرخانىلاردا باش دوختۇر بولۇپ، تاكى 1921 - يىلىغىچە جەمئىي 25 يىل ئىشلىگەن ۋە ياشىغان. بۇ جەرياندا ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتىغا چوڭقۇر ئىشتىياق باغلاپ، ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلىنىڭ جەنۇبىي شېۋىلىرىنى يەنى قەشقەر ۋە يەركەن شېۋىسىنى پۇختا ئۆگىنىۋالغان ھەمدە شۆپت مىسسىئونېرلىرى ئىچىدىكى ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان تۇنجى ئەۋلاد تىلشۇناس بولۇپ يېتىشكەن. 1907 - يىلى گۇستاف رەكېت

يەركەندە تۇرۇپ ستوكھولمىدىكى شۋېتسىيە باش دىنىي جەمئىيىتىگە شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى بايان قىلىنغان بىر تەپسىلىي ئىلمىي دوكلاتنى يوللىغان. بۇ دوكلاتنىڭ نامى «شىنجاڭنىڭ شەھەر - بازارلىرى، دەريالىرى ھەمدە بۇ يەردە ياشىغۇچى ئاھالىلەر ۋە مەمۇرىي بىرلىكلەرنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى» ③۳ بولۇپ، ئۆز دەۋرىدە شىمالىي ياۋروپالىقلارنىڭ شىنجاڭ ھەققىدە ئېرىشكەن ئەڭ دەسلەپكى تەپسىلىي مەلۇماتلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. گۇستاف رەكېتنىڭ ئۆز قەلىمى بىلەن يېزىلىپ تاش باسمىدا كۆپەيتىلگەن بۇ كىتابچە ھازىر ستوكھولمىدىكى دىنىي جەمئىيەتنىڭ ئارخىپخانىسىدا ۋە ستوكھولم ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا ③۴.

1907 - يىلى يەنە گۇستاف رەكېتنىڭ بىۋاسىتە يېتەكچىلىكى بىلەن يەركەندە ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇنجى كالىندار — «تەقۋىمى تۈركىستان يەنى ئاي - كۈن - يىلنىڭ ھېسابى» ③۵ تۈزۈلۈپ، تاش باسمىدا كۆپەيتىلىپ تارقىتىلىشقا باشلىغان. 1912 - يىلى قەشقەردە شۋېت باسمىخانىسى رەسمىي ئىشقا كىرىشتۈرۈلگەندىن كېيىن، ھەر يىللىق كالىندار ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە - ئىنگلىزچە - رۇسچە يېزىقلاردا يىل، ئاي، كۈنلەرنىڭ سېلىشتۇرۇلمىسى بويىچە زامانىۋى مەتبەئەدە بېسىلىپ تارقىتىلغان. دېمەك، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇيغۇر تىلىدىكى كالىندارنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە بېسىلىپ تارقىتىلىشىدا گۇستاف رەكېتنىڭ كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرى ناھايىتى زور بولغان.

1912 - 1913 - يىللىرى گۇستاف رەكېت تۈزگەن «شەرقىي تۈركىي تىلى گرامماتىكىسى» ③۶ ناملىق ئۈچ جىلدلىق ئۇيغۇرچە - ئىنگلىزچە سېلىشتۇرما گرامماتىكا ئەسىرى بېرىلىنغاندا نەشر قىلىنغان. بۇ ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى ھەققىدە مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياۋروپادا بېسىلغان ئەڭ مۇھىم ئىلمىي ئەسەرلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەرنىڭ يورۇقلۇققا چىقىشى گۇستاف رەكېتنى تۈركولوگىيە تەتقىقاتى ساھەسىدە ياۋروپادىكى مۇھىم تىلشۇناسلارنىڭ بىرىگە ئايلاندۇردى. 1914 - يىلى گۇستاف رەكېت بىۋاسىتە باشچىلىقى قىلىپ، قەشقەردىكى شۋېت باسمىخانىسىدا ئۇيغۇر تىلىدا زامانىۋى گېزىت چىقىرىش ئىشىغا تۇتۇش قىلدى. شۇ يىلى 8 - ئايدا قەشقەردە شۋېت باسمىخانىسى «يارۇغلۇق: ئالتە شەھەرنىڭ رۇزنامىسى» ③۷ ناملىق ئۇيغۇرچە زامانىۋى گېزىتنىڭ سىناق سانىنى نەشر قىلغان. لېكىن بۇ گېزىتنىڭ سىناق سانى چىقىپلا تۈرلۈك سەۋەبلەر، تۈپەيلىدىن نەشر قىلىنىشتىن توختاپ قالغان.

شۇندىن كېيىن، گۇستاف رەكېت قەشقەردىكى شۋېت باسمىخانىسى نەشر قىلغان ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ باش لايىھىلىگۈچىسى ۋە تەھرىرى سۈپىتىدە مەدەنىيەت ۋە نەشرىياتچىلىق ساھەسىدە ئاكتىپ رول ئوينىدى. ئۇ بىر تەرەپتىن، قەشقەر ۋە يەركەندەردىكى شۋېت

دوختۇرخانىسىدا كېسەل داۋالاش ئىشلىرى بىلەن ئالدىراش بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇيغۇر تىلى، ئەدەبىياتى ۋە فولكلورىغا دائىر يازما ۋە سىقىلەرنى يىغىش، توپلاش ھەمدە تەتقىق قىلىش ئىشلىرى بىلەن پائال شۇغۇللاندى. ئۇنىڭ بۇ ساھەدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى شۋېتسىيە ۋە ياۋروپادىكى ئىلمىي ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنىپ تۇردى. 1921 - يىلى گۇستاف رەكېت ئۆزىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى 25 يىللىق ھاياتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ شۋېتسىيەگە قايتىدۇ. بۇ چاغدا ئۇ ياۋروپا ئىلىم ساھەسىگە نىسبەتەن يىراق مەركىزىي ئاسىيادىكى ئۇيغۇر مىللىتى ۋە ئۇلارنىڭ تىل مەدەنىيىتى ساھەسىدىكى نوپۇزلۇق شەخسلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالغانىدى.

گۇستاف رەكېت شۋېتسىيەگە قايتقاندىن كېيىن، 1924 - يىلى لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىغا كىرىپ، تۈركىي تىللىرى بويىچە ياردەمچى پروفېسسورلۇققا تەيىنلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىدا XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ توختاپ قالغان تۈركولوگىيە ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى گۇستاف رەكېتنىڭ كۈچى بىلەن قايتىدىن جانلىنىشقا باشلايدۇ. ئۇ شۇندىن باشلاپ لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوسمانلى تۈركچىسى بىلەن شەرقىي تۈركىي تىلى (گۇستاف رەكېت ۋە گۇننار ياررىڭ قاتارلىق شۋېت ئۇيغۇرشۇناسلىرى ئۇيغۇر تىلىنى ئىزچىل ھالدا «شەرقىي تۈركىي تىلى» دەپ ئاتاپ كەلگەن ھەمدە ئىلىم ساھەسىدىمۇ مۇشۇ ئاتالغۇنى قوللىنىشنى تەشەببۇس قىلىپ كەلگەن) ئوقۇتۇشى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. 1926 - يىلى گۇننار ياررىڭ لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئوقۇشقا كىرگەندىن كېيىن، گۇستاف رەكېتنىڭ تەۋسىيىسى بىلەن شەرقىي تۈركىي تىلى (ئۇيغۇر تىلى) كەسپىنى تاللايدۇ ھەمدە گۇستاف رەكېتنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئوقۇيدۇ. كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە ياررىڭ ئەپەندى رەكېتتىن كېيىنكى شۋېتسىيەنىڭ ئەڭ داڭلىق ئۇيغۇرشۇناسى بولۇپ يېتىشىپ چىقىدۇ.

1927 - يىلى گۇستاف رەكېت تۇنجى «ئىنگلىزچە - ئۇيغۇرچە لۇغەت» ③۸ تۈزۈپ چىقتى ۋە نەشر قىلدۇردى. شۇندىن باشلاپ ئۇ تاكى 1945 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكىچە بولغان جەرياندا ئۇيغۇر تىلى، ئەدەبىياتى ۋە فولكلور مەدەنىيىتىگە دائىر كۆپلىگەن ماقالىلەرنى ئېلان قىلدى ھەمدە شۋېتسىيەدىكى ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى. ئۇنىڭ بىر قىسىم ماقالىلىرى ۋە شىنجاڭدىن توپلىغان ئېتنوگرافىيىلىك ماتېرىياللىرى ئۇنىڭ ئۆلىمىدىن كېيىن گۇننار ياررىڭ تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلاندى. گۇننار ياررىڭ ئۆزىنىڭ «قەشقەرگە قايتا سەپەر» ناملىق كىتابىدا ئۇستازى گۇستاف رەكېت ھەققىدە ئەسلەپ مۇنداق دەيدۇ: «گۇستاف رەكېت ئۆز ئۆمرىنىڭ ئەڭ مۇھىم پەيتلىرىنى يەركەن ۋە قەشقەردە

ئۆتكۈزدى. ئۇ بۇ يەردە ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇتەخەسسسى بولۇپ يېتىشتى، شۇنداقلا خەلقئارادا ئېتىراپ قىلىنغان تۈركولوگىيە ساھەسىدىكى نوپۇزلۇق ئەرباپ بولۇپ قالدى»³⁹.

گۇستاف رەكېت بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە جەنۇبىي شىنجاڭدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان شۋېت مىسسىئونېرلىرى ئىچىدە بىرمۇنچىلىغان ئۇيغۇرشۇناسلار يېتىشىپ چىقتى. بۇلاردىن ئالدى بىلەن ماگنۇس بەكلۇند (Magnus Baklund) نى ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا بولىدۇ. ئۇ گۇستاف رەكېت بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان بولۇپ، كېزىك كېسىلى سەۋەبىدىن بالدۇرلا ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭدىن باشقا، گۇستاف ئاھلبېرت (Gustaf Ahlbert, 1884—1943) بىلەن سىگفريد مۇن (Sigfrid Moen, 1897—1989) قاتارلىق ئىككى مىسسىئونېرنىڭ ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى ھەققىدىكى تەتقىقاتلىرى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. گۇستاف ئاھلبېرت قەشقەردە تۇرغان مەزگىللەردە شۋېت باسمىخانىسى نەشر قىلغان ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ تەرجىمىسى ۋە تەھرىرلىك ئىشلىرىغا يېقىندىن ھەمكارلاشتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى ھەققىدىكى بىلىمىنىڭ چوڭقۇرلۇقىغا تايىنىپ، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە فولكلور مەدەنىيىتىگە دائىر كۆپلىگەن ماتېرىياللارنى توپلىدى. ئۇ ماتېماتىكا، جۇغراپىيە ۋە تەبىئەت پەنلىرىگە دائىر ئۇيغۇرچە دەرسلىك كىتابلارنى تەرجىمە قىلىش ۋە نەشر قىلىش جەھەتتە ئالاھىدە تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. 1929 - يىلى گۇستاف ئاھلبېرت تۈزگەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۇنجى ئىملا قائىدىسى «ئالتە شەھەرنىڭ زەبىنى يەنى كاشغەر ۋە يەركەندە پۈتۈلدۈرۈلگەن مۇۋاپىق كىتابى ئىلمىم ئىملا»⁴⁰ نەشر قىلىندى. شۇندىن باشلاپ قەشقەردىكى شۋېت باسمىخانىسى گۇستاف ئاھلبېرت تۈزگەن ئىملا قائىدىسى بويىچە كىتاب نەشر قىلغان ھەمدە باشتىن - ئاخىر ئىملا قائىدىسىنى ئىزچىللاشتۇرغان. دېمەك، بۇ كىتابنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ XX ئەسىردىكى تۇنجى ئىملا قائىدىسى كىتابى دېيىشكە بولىدۇ.

سىگفريد مۇن 1925 - يىلىدىن 1938 - يىلىغىچە قەشقەر ۋە يەركەندە تۇرۇش جەريانىدا ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيىتى ھەققىدە مول ماتېرىياللارغا ئېرىشكەن. ئۇ يەنە قەشقەردىكى شۋېت باسمىخانىسىنىڭ كونكرېت ئىشلىرىغا ئىشتىراك قىلغان. كۆپلىگەن ئۇيغۇرچە دەرسلىك كىتابلار ۋە ئوقۇشلۇقلارنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە نەشر قىلىنىپ، تارقىتىلىشىدا ئاكتىپ رول ئوينىغان. بولۇپمۇ ئۇنىڭ فوتوگرافىيە جەھەتتىكى تۆھپىسى ئالاھىدە زور بولۇپ، XX ئەسىرنىڭ 20 — 30 - يىللىرى جەنۇبىي شىنجاڭدىن تارتقان زور مىقداردىكى فوتو رەسىملىرى كېيىنچە شۋېتسىيە دۆلەتلىك ئارخىپخانىسىدا شىنجاڭغا دائىر رەسىملەر بۆلۈمىنىڭ قۇرۇلۇشىدا مۇھىم رول ئوينىغان.

ئوسكار ھېرمانسون (Oscar Hermansson, 1889—1951) جەنۇبىي شىنجاڭدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان شۋېت مىسسىئونېرلىرى ئىچىدىكى يەنە بىر مۇھىم تىلشۇناسلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى ساھەسىدە ئېلىپ بارغان مۇھىم ئەمگەكلىرىنىڭ بىرى، «ئىنجىل» نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىدۇر. 1939 - يىلى قاھىرەدە نەشر قىلىنغان «ئىنجىل»⁴¹ نىڭ ئۇيغۇرچە تولۇق تەرجىمىسى ئاساسەن ئوسكار ھېرمانسوننىڭ ئۆزۈن مۇددەتلىك ئەمگەكى ئاساسىدا ۋۇجۇدقا چىققان. 1935 - يىلى ئوسكار ھېرمانسون ئۆزى باش بولۇپ ئۇيغۇر تىلىنىڭ گرامماتىكا كىتابىنى تۈزدى ۋە قەشقەردىكى شۋېت باسمىخانىسىدا نەشر قىلدۇردى⁴². بۇ گۇستاف رەكېتنىڭ 1912 - 1914 - يىللىرى بېرلىندا نەشر قىلدۇرغان ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۇنجى گرامماتىكا كىتابىدىن كېيىن، شۋېتلار تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ نەشر قىلىنغان مۇشۇ ساھەدىكى ئىككىنچى ئىلمىي ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. 1936 - يىلىغا بارغاندا ئوسكار ھېرمانسون يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن شىنجاڭ رايونىنىڭ تارىخى ھەققىدە تۇنجى ئاممىباب ئۇيغۇرچە كىتاب — «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخى»⁴³ نى نەشر قىلدۇردى. بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشى ئۆز دەۋرىدە ئۇيغۇر تارىخى ھەققىدىكى بىر بوشلۇقنى تولدۇردى.

1938 - يىلى شۋېت مىسسىئونېرلىرى جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ قەشقەردە بىر مەھەل تازا راۋاجلانغان ئۇيغۇر تىلىدىكى نەشرىياتچىلىق ئىشلىرى پەسكويغا چۈشۈپ قالدى. ئۆز دەۋرىدىكى شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى قەشقەردىكى شۋېت باسمىخانىسىنى ئۆتكۈزۈۋالدى. شۇنىڭ بىلەن شۋېت مىسسىئونېرلىرى شۋېتسىيەگە قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

ئەمما شۋېتسىيەنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئۇنىۋېرسىتېت شەھىرى — لۇندا ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ يېڭى مەركىزى دۇنياغا كەلدى. گۇستاف رەكېت ۋە ئۇنىڭ ئۇقۇغۇچىسى گۇننار ياررىڭ قاتارلىق تۇنجى ئەۋلاد ئۇيغۇرشۇناسلارنىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا لۇندا ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىدا «گۇننار ياررىڭ نامىدىكى شەرق قوليازىملىرى بۆلۈمى» تەسىس قىلىندى. 1929 - يىلى 9 - ئايدىن 1930 - يىلى 3 - ئايغىچە گۇننار ياررىڭ قەشقەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردا ئۇيغۇر تىلى بويىچە تەكشۈرۈشتە بولغان مەزگىللەردە خېلى زور مىقداردىكى ئۇيغۇر چاغاتاي يېزىقىدىكى قوليازىملىرىنى قولغا چۈشۈرىدۇ. ياررىڭ ۋە ئۇنىڭغا قايتىشىدا ئۆزى بىلەن بىللە بىرقانچە ساندۇققا قاچىلانغان جەمئىي 115 پارچە چاغاتاي يېزىقىدىكى ئۇيغۇرچە قوليازما ئەسەرنى ئېلىپ كېتىدۇ. 1931 - يىلى لۇندا ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسى ياررىڭ شىنجاڭدىن ئېلىپ كەلگەن قوليازىملار ئىچىدىن جەمئىي 72 پارچىنى سېتىۋالىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە 59 پارچىسى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سەككىز پارچىسى پارس تىلىدا، بەش پارچىسى ئەرەب تىلىدا يېزىلغان قوليازىلار ئىدى. شۇندىن باشلاپ لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسى يارىلىق يىغىپ كەلگەن قوليازىلار ئاساسىدا مەخسۇس «ئۇيغۇر ۋە باشقا شەرق خەلقلەرى قوليازىلىرى مەركىزى» نى قۇرۇشقا كىرىشىدۇ. كېيىنچە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى دىن تارقىتىش پائالىيەتلىرىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، شۋېتسىيەگە قايتقان كۆپلىگەن مىسسىئونېرلار، جۈملىدىن گۇستاف ئاھلبېرت، جون ئاندېرسون، ئوسكار ھېرمانسون، سىگفريد مۇن، جورجى روبېرتز، لارش ئېرىك خۇگبېرگ، ھاننا ئاندېرسون قاتارلىق ئۇيغۇر تىل - يېزىقىغا پۇختا كىشىلەر زور مىقداردىكى چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قوليازىلارنى تەقدىم قىلغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە گۇستاف ئاھلبېرت تەمىنلىگەن قوليازما ئەسەرلەرلا 100 پارچىدىن ئاشىدۇ.

لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسى تەسىس قىلغان «گۇننار يارىلىق نامىدىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا شەرق خەلقلەرى قوليازىلىرى مەركىزى» ئۇيغۇر ۋە باشقا تىللاردىكى قوليازما ئەسەرلەرنى يىغىپ توپلاشتىن سىرت، يەنە ئۆز دەۋرىدە شۋېت مىسسىئونېرلىرى قەشقەردىكى باسمىخانسىدا باسقان زور تۈركۈمدىكى ئۇيغۇرچە باسما بۇيۇملارنى ۋە شۇ يىللاردا جەنۇبىي شىنجاڭدا نەشر قىلىنغان گېزىت - ژۇرناللارنىمۇ توپلىدى. شۇنداق قىلىپ، بۇ كۈتۈپخانا شىمالىي ياۋروپادىكى ئۇيغۇر تىل - يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر ئەڭ كۆپ ساقلانغان ئورۇن بولۇپ قالدى.

شۋېتسىيەدە ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ XX ئەسىردىكى تەرەققىياتى جەريانىدا ئەڭ مۇھىم رول ئوينىغان، ئىلمىي ئەمگەكلىرى ئەڭ گەۋدىلىك بولغان كىشى — دەل گۇننار ئالفېرد يارىلىق بولسا كېرەك. ئۇنىڭ ئۈستىگە گۇننار يارىلىقنىڭ دۇنيا دىپلوماتىيە مۇنبىرىدىكى تەڭداشسىز نوپۇزى ۋە تەسىرى ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ شىمالىي ياۋروپادىكى بۇ كىچىك دۆلەتتىن ھالقىپ چىقىپ، خەلقئارالىق ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇشىدا ھەم مۇھىم رول ئوينىدى.

گۇننار يارىلىق 1907 - يىلى شۋېتسىيەنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى سىكانىيە ئۆلكىسىگە قاراشلىق ۋىكېن بازىرىدا تۇغۇلغان. 1928 - يىلى لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىدا گېرمان ۋە سىكاندىنوۋىيە تىللىرى بويىچە باكلاۋېرلىقىنى تۈگەتكەندىن كېيىن، شۋېتسىيەنىڭ تۇنجى ئەۋلاد ئۇيغۇرشۇناسلىرىدىن گۇستاف رەكېتنىڭ تەشەببۇسى بىلەن تۈركىي تىلى بويىچە ئاسپىرانتلىققا كىرىپ ئوقۇغان. شۇندىن باشلاپ گۇننار يارىلىقنىڭ ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيىتى ھەققىدىكى ئۇزاق مەزگىللىك تەتقىقاتى باشلانغان. 1928 - يىلى ئەتىيازدا يارىلىق بېرلىندا ئېچىلغان «شەرقشۇناسلىق مەخسۇس كۇرسى» غا كىرىپ ئوقۇغان. بۇ مەزگىلدە مەشھۇر گېرمان تۈركولوگىسى ۋىلھېلم باڭدىن «تارنچى تىلى» (ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىلى

شېۋىسى) توغرىسىدا دەرس ئاڭلىغان. بۇ كۇرسقا قاتناشقانلارنىڭ ئىچىدە ئانېمارىيە گابائىس، كارل ېنىگېس، رەشت رەھمەتى ئارات، سائادەت چاغاتاي قاتارلىقلارمۇ بار بولۇپ، كېيىنچە ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى دۇنياغا داڭلىق تۈركولوگلاردىن بولۇپ يېتىشىپ چىققان. گۇننار يارىلىق 1929 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن 1930 - يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە قەشقەردە ئۇيغۇر تىلى بويىچە تەكشۈرۈشتە بولدى. بۇ قېتىمقى قەشقەر سەپىرى ئۇنىڭغا ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ جاپالىق ۋە ئۇزاق مەزگىللىك قوۋۇقىنى ئېچىپ بەردى. ئۇ ۋەتەننىگە قايتقاندىن كېيىن، بۇ قېتىملىق ئەمەلىي تىل تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرى ئاساسىدا 1933 - يىلى «شەرقىي تۈركىي تىلى (ئۇيغۇر تىلى) فونېتىكىسى ھەققىدە تەتقىقات»⁴⁴ ناملىق دوكتورلۇق دىسسىپلېنىسىنى غەلىبىلىك تاماملايدۇ ھەمدە پەلسەپە پەنلىرى بويىچە دوكتورلۇق ئىلمىي ئۇنۋانىغا ئېرىشىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىدا تۈركولوگىيە كەسپى بويىچە ياردەمچى پروفېسسور بولۇپ ئىشلەيدۇ. شۇ يىللىرى يەنە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى، شىمالىي ھىندىستان، ئافغانىستان، ئوتتۇرا شەرق، تۈركىيە قاتارلىق جايلاردا تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقاتلاردا بولىدۇ. بولۇپمۇ 1935 - يىلى شىنجاڭغا يەنە بىر قېتىم بېرىشقا تىرىشقان بولسىمۇ، لېكىن چېگرىدىن كىرىشكە ئىجازەت ئالالماي، ئامالسىز كەشمىر ۋە ئافغانىستاندىكى ئۇيغۇر كۆچمەنلىرى ئارىسىدا تىل ۋە فولكلور تەكشۈرۈشى ئېلىپ بارىدۇ ھەمدە مول ماتېرىياللارغا ئېرىشىدۇ. شۇندىن كېيىن، ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك تىللىرى، شۇنىڭدەك فولكلور مەدەنىيىتىگە دائىر ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلىشقا باشلايدۇ. 1939 - يىلى يارىلىق تاسادىپىي بىر پۇرسەتتە شۋېتسىيە دىپلوماتىيە مىنىستىرلىكىنىڭ ۋاقىتلىق تۈرك تىلى تەرجىمانلىقى ئىشىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ شۋېتسىيە دىپلوماتىيە مىنىستىرلىكى ئۇنىڭ شەرق تىللىرى جەھەتتىكى مول بىلىمىگە قىزىقىپ قالىدۇ. 1940 - يىلى يارىلىق لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىدىن ئايرىلىپ، دىپلوماتىيە مىنىستىرلىكىگە يۆتكىلىپ كېلىدۇ ھەمدە شۇ يىلى شۋېتسىيەنىڭ ئەنقەرەدىكى ئەلچىخانىسىغا خىزمەتچى خادىم سۈپىتىدە ئەۋەتىلىدۇ. 1941 - 1945 - يىللىرى شۋېتسىيەنىڭ يېڭى دېھلى ۋە باغاتتا تۇرۇشلۇق دىپلوماتىيە ئەمەلدارلىق ۋەزىپىسىگە تەيىنلىنىدۇ. 1946 - يىلى ئۇ شۋېتسىيەنىڭ ئېفىئوپىيەدىكى تۇنجى ئەلچىخانىسىنى قۇرىدۇ ھەمدە باش ئەلچىلىك ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. 1948 - يىلى ئۇ يەنە شۋېتسىيەنىڭ ھىندىستان ۋە سىرىلانكىدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىلىكىگە تەيىنلىنىدۇ. 1951 - 1956 - يىللىرى ۋەتەننىگە قايتىپ، دىپلوماتىيە مىنىستىرلىكىدە خىزمەت قىلىدۇ. كېيىن يەنە

شۋېتسىيەنىڭ بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىلىكىگە تەيىنلىنىدۇ. 1957 — 1958 - يىللىرى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى خەۋەپسىزلىك كېڭىشىنىڭ رەئىسلىكىگە سايلىنىپ، ھىندىستان بىلەن پاكىستان ئوتتۇرىسىدىكى كەشمىر مەسىلىسىنى ياراشتۇرغۇچى تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىل بولىدۇ. 1958 — 1964 - يىللىرى شۋېتسىيەنىڭ ئامېرىكا قوشما شتاتلىرىدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى بولىدۇ. 1964 — 1973 - يىللىرى شۋېتسىيەنىڭ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن موڭغۇلىيەدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. 1967 - يىلى ب د ت باش كاتىپىنىڭ ئوتتۇرا شەرق رايونىدىكى تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى بولۇپ، پەلەستىنلىكلەر بىلەن ئىسرائىلىيە ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنى ياراشتۇرۇش ئىشلىرىنى ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ. 1971 - يىلى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى باش كاتىپلىقىنىڭ نامزاتلىقىغا كۆرسىتىلىپ، ئاخىرقى سايلامدا ئۈچ يىللىق كەم چىقىشى بىلەن ئاۋستىرىيە دىپلوماتىسى ۋالدېمىغا ئوتتۇرۇپ قويىدۇ. 1973 - يىلى گۇننار ياررىڭ كەسپىي دىپلوماتلىق ئورنىدىن ئايرىلىپ پېنسىيەگە چىقىدۇ.

شۇنى تەكىتلىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، گۇننار ياررىڭ ناھايىتى ئالدىراش دىپلوماتىيە خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان يىللاردىمۇ ئۇيغۇر تىلى، ئەدەبىياتى، تارىخى ۋە مەدەنىيىتى ھەققىدىكى تەتقىقاتىنى ئەسلا تاشلاپ قويمىدۇ. 1946 — 1951 - يىللىرى تۆت توملۇق «ئۇيغۇر خەلق بىلىملىرىنىڭ ماتېرىياللىرى» ④۵ ناملىق فولكلور مەنبە شۇناسلىقىغا دائىر ئەسىرىنى ئېلان قىلىدۇ. بۇ ئەسەر كېيىنچە ياۋروپا تۈركولوگىيىسىنىڭ ئۇيغۇر تىلى ۋە فولكلور مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشىدا مۇھىم مەنبە سۈپىتىدە رول ئوينايدۇ. 1964 - يىلى ئۇ «شەرقىي تۈركىي - ئىنگىلىزچە دىئالېكت لۇغىتى» ④۶ نى نەشر قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ جەنۇبىي دىئالېكتلىرىنىڭ XX ئەسىردىكى مۇكەممەل لۇغەتلىرىدىن بىرى دۇنياغا كېلىدۇ. شۇندىن كېيىن، گۇننار ياررىڭ ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى ھەققىدىكى نەچچە ئونلىغان ماقالىلەرنى ئېلان قىلىدۇ. ئۇ دىپلوماتىيە خىزمىتى ئىشلەۋاتقان ئالدىراش يىللاردىمۇ، پېنسىيەگە چىقىپ، شۋېتسىيەنىڭ جەنۇبىدىكى گۈزەل بازار ۋىكېنگە قايتقان ئاخىرقى ئۆمرىدىمۇ ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيىتى ھەققىدىكى تەتقىقاتىنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرىدۇ. بولۇپمۇ ئۇنىڭ پېنسىيەگە چىققاندىن كېيىن ئېلان قىلىنغان «قەشقەر تېكىستلىرى» ھەمدە ئۇيغۇر فولكلور مەدەنىيىتىگە دائىر زور ھەجىملىك ماقالىلىرى خەلقئارا ئىلىم ساھەسىدە كۈچلۈك تەسىر قوزغايدۇ.

1979 - يىلى گۇننار ياررىڭ شىنجاڭغا، جۈملىدىن قەشقەرگە قايتا كېلىش پۇرسىتىگە مۇيەسسەر بولىدۇ. 1929 - يىلى ئۇ قەلبىگە يېڭى ئارزۇ - ئارمانلارنى

پۈكۈپ، تاغ - دەريالار ئاتلاپ شىمالىي ياۋروپادىكى كىچىك دۆلەتتىن يىراق مەركىزىي ئاسىيادىكى قەشقەرگە تۇنجى قېتىم كەلگەندە ئاران 22 ياشقا كىرگەن ياش يىگىت ئىدى. ئۆز دەۋرىدىكى قەشقەرمۇ قەدىمىي يىپەك يولى بويىدىكى تېخىچە ئوتتۇرا ئەسىر مەنزىرىسىنى يوقاتمىغان بېكىك بىر شەھەر ئىدى. يېرىم ئەسىردىن كېيىن، خەلقئارا دىپلوماتىيە ساھەسىدە داڭق چىقارغان، ياۋروپا ئۇيغۇر شۇناسلىقىنىڭ يېتەكچىلىرىدىن بىرىگە ئايلانغان بۇ كىشى بۇ قەدىمىي تۇپراققا قايتا دەسسەگەندە چاچلىرىغا ئاق ئارىلىغان 72 ياشلىق بىر بوۋايغا ئايلانغانىدى. قەشقەر شەھىرىمۇ ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى ئوتتۇرا ئەسىرگە خاس قەدىمىي لاتاپىتىنى يوقۇتۇپ، زامانىۋى دولقۇننىڭ بوسۇغىسىدا تۇرۇۋاتاتتى. بۇ قېتىمقى قەشقەر سەپىرى گۇننار ياررىڭنى يەنە قولغا قەلەم ئېلىپ قەشقەر ھەققىدە ئەسلىمە يېزىشقا قىستىدى. 1980 - يىللارنىڭ بېشىدا 70 ياشتىن ھالقىغان بۇ بوۋاي ئاتلانتىك ئوكيان بويىدىكى جىمجىت بازار ۋىكېندىكى دېچىسىدا مۇكەممەل ئولتۇرۇپ «قەشقەرگە قايتا سەپەر» ④۷ ناملىق كىتابىنى يېزىپ چىقتى. ئۇ مەزكۇر كىتابىنىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىگە مۇنداق دەپ بېغىشلىما يېزىپ بەردى: «مېنىڭ سېغىنىدىغىنىم يەنىلا قەشقەرنىڭ ئاۋۋالقى ئاشۇ سېھرىي كۈچى ۋە مېنى قەدىناس دەپ بىلىدىغان ئۇيغۇر خەلقىدۇر».

1991 - يىلى گۇننار ياررىڭ شۋېت مىسىستونېرلىرىنىڭ قەشقەردىكى باسمىخانىسى ھەمدە بۇ باسمىخانىدا بېسىلغان ئۇيغۇرچە كىتابلار ئومۇمىي ئەھۋالى ھەققىدە «قەشقەردىكى باسما بۇيۇملار» ④۸ ناملىق مەنبە شۇناسلىق ئەسىرىنى ئېلان قىلدى. 1997 - يىلى يەنى 90 ياشقا كىرگەن ۋاقتىدا «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي يەر - جاي ناملىرى — لوپنۇر ۋە تارىم ۋادىسى تىمسالىدا» ④۹ ناملىق زور ھەجىملىك ئىزاھلىق لۇغەتنى نەشر قىلدى. بۇ زور ھەجىملىك ئىلمىي ئەمگىكىدە ئۇ شۋېتسىيەلىك مەشھۇر ئېكسپېدىتسىيىچى سۋېن ھېدېننىڭ كۈندىلىك خاتىرىسى ۋە ئېلان قىلغان ئەسەرلىرىدە ئۇچرايدىغان لوپنۇر ۋە تارىم ئويمانلىقىغا دائىر يەر - جاي ناملىرىنى رەتلەپ، تۈرگە ئايرىپ ھەمدە ئىزاھلاپ چىقتى. بۇ ئەسەرنىڭ ئېلان قىلىنىشى شىنجاڭنىڭ توپونومىيە ئىلمىي تەتقىقاتىدىكى دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە ئەمگەك بولۇپ قالدى.

قىسقىسى، گۇننار ياررىڭ شۋېتسىيەنىڭلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل ياۋروپادىكى ئۇيغۇر شۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ XX ئەسىردىكى ئەڭ مەشھۇر نامايەندىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. ئۇ 2002 - يىلى 95 يېشىدا ئۆز يۇرتى ۋىكېندە ئالەمدىن ئۆتتى.

ئاخىرىدا شۋېتسىيەدىكى ئۇيغۇر شۇناسلىقىنىڭ مۇھىم نەتىجىلىرىدىن بىرى بولغان شىنجاڭغا دائىر فوتو سۈرەتلەر ھەققىدە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ھازىر شۋېتسىيە دۆلەتلىك ئارخىپ سارىيىدا ھەمدە

پائالىيەت ئېلىپ بارغان شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ قولىدىن شىنجاڭغا مۇناسىۋەتلىك زور مىقداردىكى فوتو سۈرەتلەرنى يىغىپ توپلاپ، ئۇلارنى شۋېتسىيە دۆلەتلىك ئارخىپ سارىيىغا تەقدىم قىلدۇ. شۇنداق قىلىپ، مەزكۇر سارايدا «فراننى يىغىملىرى» نامىدا جەنۇبىي شىنجاڭغا دائىر مەخسۇس بىر فوتو سۈرەتلەر مەركىزى دۇنياغا كېلىدۇ. ھازىر بۇ مەركەزدە جەمئىي 3116 پارچە كارتون قەغەزگە چاپلانغان 8631 پارچە فوتو سۈرەت ساقلانماقتا. ئۇنىڭدىن سىرت، يەنە مەزكۇر ئارخىپ سارىيىدا سىگىرىد مۇن نامىدا شىنجاڭغا دائىر فوتو سۈرەتلەر بۆلۈمى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا 17 ئەلبۇمدا جەمئىي 5500 پارچە فوتو سۈرەت ساقلانغان. بۇ سۈرەتلەرنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا جەمئىي 14131 پارچىغا يېتىدۇ. ئۇنىڭغا ستوكھولمىدىكى شۋېتسىيە باش دىنىي جەمئىيىتىنىڭ ئارخىپىدا ساقلانغان 3000 پارچىدىن ئارتۇق شىنجاڭغا دائىر فوتو سۈرەتلەرنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا جەمئىي 17 مىڭ پارچىدىن ئاشىدۇ. ئاپتور 2004 - يىلى شۋېتسىيىدىكى بىر يىللىق ئوقۇش ۋە تەتقىقاتى داۋامىدا بۇ سۈرەتلەرنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈش پۇرسىتىگە ئېرىشتى.

شۋېتسىيە دىنىي جەمئىيىتىنىڭ ستوكھولمىدىكى باش ئارخىپخانىسىدا 1892 — 1938 - يىللىرى ئارىلىقىدا جەنۇبىي شىنجاڭدىن تارتىلغان زور مىقداردىكى فوتو سۈرەتلەر ساقلانماقتا. بۇ سۈرەتلەرنى ئۆز دەۋرىدە شۋېتسىيىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى دىن تارقىتىش ئۆمىكىدە ئىشلىگەن مىسسىئونېرلىرىدىن جون تۆرنىكۋېست، سىگىرىد مۇن، ھاننا ئاندېرسون قاتارلىقلار تارتقان بولۇپ، ئۆز دەۋرىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ مەنزىرىسى، كۈندىلىك تۇرمۇشى، فولكلور مەدەنىيىتى، مەشھۇر شەخسلەر، سىياسىي ئەربابلار، مائارىپ، ساقلقنى ساقلاش، دېھقانچىلىق، سودا - سېتىق، قىرغىزلار ھاياتى، بىناكارلىق، كارۋان يوللىرى، ئائىلە مەدەنىيىتى قاتارلىق نۇرغۇن مەزمۇنلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بولۇپمۇ قەشقەر يېڭى شەھەردە ئۇزاق مەزگىل تۇرغان جون تۆرنىكۋېست بىر كەسپىي فوتوگراف بولۇش سۈپىتى بىلەن زور مىقداردىكى فوتو سۈرەتلەرنى تارتقان. ئۇ مۇشۇ سۈرەتلەر ئاساسىدا 1926 - يىلى ستوكھولمدا «قەشقەر»^⑤ ناملىق رەسىملىك ئېتنوگرافىك كىتابىنى نەشر قىلغان. 1988 - يىلى ساموئېل فراننى ئىسىملىك ئارخېتېكتور ۋە كەسپىي فوتوگرافى ئۆز دەۋرىدە شىنجاڭدا

ئىزاھلار:

① Gunnar Jarring, *The Uyghurs of Xinjiang: Their Place in Swedish History and Research*, *Journal Institute of Muslim Minority Affairs*, Vol. 12:1 Jan. 1991, pp. 105—113

② Gunnar Jarring, *Swedish relations with Central Asia and Swedish central Asian Research*, *Asian Affairs*, No. 61, London, 1977; 贡纳尔·雅林:《瑞典与中亚的关系及瑞典的中亚研究》,《重返喀什噶尔》,新疆人民出版社,乌鲁木齐,1999

③ Gunnar Jarring, *Ibid*

④ Gunnar Jarring, *Ibid*

⑤ Gunnar Jarring, *Ibid*

⑥ Gunnar Jarring, *Ibid*

⑦ Gunnar Jarring, *A Swedish lady at the southern Silk Road in the early 18th century*, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1986

⑧ كۆزىتىشلەرگە قارىغاندا، ئۇيغۇرلار 1990 - يىللاردىن باشلاپ شۋېتسىيىگە كۆچمەن سۈپىتىدە كېلىشكە باشلىغان، ھازىرغا قەدەر شۋېتسىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا 350 تىن ئارتۇق ئۇيغۇر ئاھالىلىرى ياشىماقتا ئىكەن. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى قازاقىستان، ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىدىن كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلار ئىكەن. شىنجاڭدىن كەلگەن ئاز بىر قىسىم ئۇيغۇر كۆچمەنلەر ۋە ئوقۇغۇچىلارمۇ بار ئىكەن.

⑨ *Das nord — und ostliche Theil von Europa und Asia*, Stockholm, 1730; (Reprint: Szeged, Hungary, 1975); English translation: *An Historico—geographical Description of the North and Eastern Parts of Europe and Asia*, London, 1738 (Reprint: New York. 1970)

⑩ 详看斯文·赫定[瑞典]:《亚洲腹地探险八年:1927 — 1935》,新疆人民出版社,1992年版;《丝绸之路》,新疆人民出版社,1996年版;《罗布泊探秘》,新疆人民出版社1993年版;《游移的湖》,新疆人民出版

社,2000 年版

⑪ John Hultvall, *Mission och revolution i Centralasien: Svenska Missionsförbundets i Ostturkestan 1892—1938*, Gummessons, Stockholm, 1981, pp. 42—43; Gunnar Jarring, *Prints from Kashghar*, p. 8; Gunnar Jarring, *Return to Kashghar*, pp. 93—94; www. Margareta Hook's homepage. se

⑫ Gunnar Jarring, *Prints from Kashghar*, p. 8

⑬ Gunnar Jarring, *Return to Kashghar*, p. 94; *The Report to the Svenska Missionsförbundet at Stockholm from the Swedish Mission Stations in Kashghar, China*, Swedish Mission Press, Kashghar, 1926

⑭ Gunnar Jarring, *Return to Kashghar*, p. 99

⑮ John Hultvall, *Mission och revolution i Centralasien (Mission and Revolution in Central Asia)*, Stockholm, 1981, pp. 75—77; Fredrik Fallman, Swedish missionary, modernization and cultural exchange in China; the Mission Covenant Church of Sweden work in Hubei and Xinjiang, *Jidujiao yu Zhongguo wenhua congkan*, vol. 5, Hubei Jiaoyu Chubanshe, Wuhan, 2003, pp. 335—353

⑯ Gunnar Jarring, *Return to Kashghar*, p. 94

⑰ John Hultvall, pp. 59—61

⑱ *Annual Report to the Svenska Missionsförbundet from Swedish mission stations in Kashghar*, Swedish Mission Press, Kashghar, 1926

⑲ Fredrik Fallman, *Ibid*

⑳ G. Palmer ed, *En ny port öppnas: från Svenska Missionsförbundet arbete i Ostturkestan 1892—1938 och Indien 1940—1942* (A new gate is opening: from the Mission Covenant Church of Sweden work in southern Xinjiang 1892—1938 and in India 1940—1942), Stockholm, 1942 pp. 143—150

㉑ Gunnar Jarring, *Prints from Kashghar*, pp. 9—10

㉒ Detailed information on this books is available Gunnar Jarring: *Prints from Kashghar: The Printing—office of the Swedish Mission in Xinjiang History and Production with an Attempt at a Bibliography*, Stockholm. 1991

㉓ نۆرمۇھەممەت زامان: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، ئۈرۈمچى، 1988 - يىل.

㉔ Gunnar Jarring: *Prints from Kashghar: The Printing—office of the Swedish Mission in Xinjiang History and Production with an Attempt at a Bibliography*, Stockholm. 1991

㉕ Gunnar Jarring, *Ibid*, p. 5

㉖ Fredrik Falmann, *Ibid*

㉗ ئابدۇرەھىم راخمان: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى»، «تىل ۋە تەرجىمە»، 1996 - يىللىق 2 - سان، 27 - ، 42 - بەتلەر.

㉘ There were several kind of magazine and newspaper which prepared by the local rebel forces and published by the Swedish Mission Press in Kashghar in early 1930s. For example, *Istiqlal*, *Yengi Hayat* and so on. Happily an almost complete set of the weeklies has been preserved and is now available in the Lund University Library

㉙ Gunnar Jarring, *Prints from Kashghar*, p. 15—18

㉚ Gunnar Jarring, *Prints from Kashghar*, p. 12

㉛ *Ibid*, p. 13

㉜ 32. *Ibid*, pp. 27—28

㉝ Gustaf Raquette, *Ost—Turkestan, dess städer och floder samt några samlade uppgifter om*

landets folkmand och administration till missionarernas tjänst, Jarkend, 1907

③④. ئاپتور 2003 - يىلى 11 - ئايدىن 2004 - يىلى 10 - ئايغىچە شۋېتسىيە ئوقۇش ۋە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا شۋېتسىيە ئارخىپخانلىرىدا ساقلانغان بۇ قوليازىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈش پۇرسىتىگە ئېرىشتى.

③⑤ Gunnar Jarring, *Prints from Kashghar*, pp. 34—35

③⑥ Gustaf Raquette, *Eastern Turki Grammar: Practical and Theoretical with Vocabulary*, Part 1, Part 2, Part 3, Berlin, 1912—1914

③⑦ Gunnar Jarring, *Prints from Kashghar*, pp. 14—15

③⑧ Gustaf Raquette, *English — Turki Dictionary: Based on the dialects of Kashgar and Yarkand* Lund — Leipzig, 1927

③⑨ 贡纳尔·雅林:《重返喀什噶尔》,新疆人民出版社,乌鲁木齐,1999,第36页

④⑩ Ahlbert, Gustaf, ed., Abdul Qadir Akhond assis, *Altā Š āhärning Zābani Kašğär wā Yarkānddā Pütülādurgāŋ ā Muwafiq Kitabi Ilm Imla* (The guide of orthography for Eastern Turki language of the Six Cities), Swedish Mission Press in Kashgar, 1929

④⑪ *Kitabi Muqaddās — Injil*, Britiř Forin Baybul Sosaytining Xiraji Bilān Qahirā Misirda Basildi, 1939

④⑫ Hermansson, Oscar, ed, *Altā Šāhär Türki Ilmi Nāwhi wā Sārīf* (The Turki Language of the Six Cities: Syntax and Declension. Grammatica), Swedish Mission Press, Kashgar, 1935

④⑬ Hermansson, Oscar, ed, *Otra Asiyaning Tarixi* (History of Central Asia), Swedish Mission Press, Kashgar, 1936

④⑭ Jarring, Gunnar, *Studien zu einer osttükischen Lautlehre*, Lund—Leipzig, 1933

④⑮ Jarring, Gunnar, *Materials to the knowledge of Eastern Turki: Tales, poetry, proverbs, riddles, ethnological and historical texts from the southern parts of Sinkiang* (Book 1. Texts from Kashgar and Yarkand, 1946; Book 2. Texts from Kashgar, Tashmaliq and Kucha, 1948; Book 3. Folklore from Guma, 1951; Book 4. Ethnological and historical texts from Guma, 1951) Lund: CWK Gleerup.

④⑯ Jarring, Gunnar, *An Eastern Turki—English Dialect Dictionary*, Lund: CWK Gleerup, 1964

④⑰ Jarring, Gunnar, *Return to Kashgar*, Durham, N.C. 1986; 贡纳尔·雅林:《重返喀什噶尔》,新疆人民出版社,乌鲁木齐,1994;

گوننار یارریک: «قەشقەرگە قايتا سەپەر», شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى, ئۈرۈمچى, 1998 - يىلى.

④⑱ Jarring, Gunnar, *Prints from Kashgar: The Printing—office of the Swedish Mission in southern Xinjiang, History and Production with an Attempt at a Bibliography*, Stockholm, 1991

④⑲ Jarring, Gunnar, *Central Asian Turkic Place—names: Lopnor and Tarim Area — An Attempt at Classification and Explanation Based on Sven Hedin's Diaries and Published Works*, Stockholm, 1997

⑤⑩ John Tornquist, *Kaschgar: Nagra bilder fran Innersta Asiens land, folk och mission*, Stockholm, 1926

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

